

З. КНИШ

**Перед
ПОХОДОМ
на
СХІД**

ЗИНОВІЙ КНИШ

ПЕРЕД ПОХОДОМ НА СХІД

Спогади й матеріали до діяння Організації
Українських Націоналістів у 1939—1941 роках

І ЧАСТИНА

diasporiana.org.ua

СПІВНА СУРМА

ТОРОНТО

Автор застерігає собі всі права

Обкладинка Богдана Боцюркова

Printed in Canada

Друком Вид. Спілки "Новий Шлях"
184 Alexander Ave., Winnipeg, Man.

Зиновій Книш

Всесильний і вічний Боже! Ти, що встановив імперію франків, щоб була знаряддям Твоєї волі на землі, мечем і заборолом святого Твогого Імени, **освіти своїм небесним сяйвом благальних синів франків, нехай вони знають, що треба чинити, щоб поширити Твоє царство на землі і щоб у тому їхня ласка й хоробрість кріпшали на віки вічні.**

(Старовинна молитва народу франків).

СЛОВО ВІД АВТОРА

В роках 1939 - 1941 Організація Українських Націоналістів дійшла до верху своєї могутності. Зовнішньо-політичні умовини її діяльності в тому часі були дуже тяжкі, зате внутрішня українська політична дійсність давала їй небувалі досі можливості, через фактичну відсутність якоїнебудь іншої конкурентної української ідеї та організованої політичної сили і через мовчазну готовість української суспільності підчинитися керівництву ОУН, якщо б виявила вона в тому часі потрібний політичний розум. Не дивлячись на те, яким шляхом пішли пізніші події і чи було в можності ОУН відвернути їхній біг, треба сказати, що ОУН не використала виїмкової своєї історичної нагоди. Внутрішня хвороба позала підтозувати її силу і величезну енергію молодости політичного руху звернула на взаємоборювання і самовинищування.

Не варто закривати на те очей, промовзувати чи виправдувати об'єктивними причинами, бо від того ані нічого не завернеться, ані не поправиться. Краще мужньо глянути правді в очі з надією, що наші наступники не повторять помилок своїх попередників. Пам'ятаймо, що легше здобутися на геройство в облиззі ворога, як на відвагу визнати власні помилки.

В історії українського націоналістичного руху період цей болюзний, проте важливий. Бравши угасть у подіях того часу, вважав я потрібним утрималити в формі спогадів те, що бачив тоді і переживав, так як воно збереглося в моїй пам'яті.

Це спогади самовидця, не праця історика. Читачів прошу мати це на увазі. Тому — може й за багато в де-

яких місяцях — особа автора висувається наперед, замість скромно стояти в тіні. Я свідомий цього недоліку. Хотілося б сказати на оправдання, що через те аж ніяк не мав я наміру поменшувати ролі й вартості інших націоналістів тієї доби.

Переповідаючи події того часу, хоту вставитися в моє тодішнє положення і передавати тодішній спосіб думання і мій власний і інших тогочасних дієвих осіб. Критичне ставлення до деяких фактів і подій тоді було майже неможливе. Зате можливе і потрібне воно тепер і позмові старався я в примітках і коментарях давати йому вияв.

Для повноти образу користувався я інформаціями й розповідями інших осіб, що приймали активну участь у націоналістичному русі в тих роках: Андрійків Іван (псевдо), Гайвас Ярослав, порузок Гувовиз-Норим Євген, Івановиз Петро (псевдо), інж. Г-ий П., Карманін Юрко, Книш Ірина, д-р Коропей Йосип, Кранський Володимир (псевдо), Кризук Степан, Кришталь Юрко, д-р Лавизак Тома, д-р Мацяк Євген, інж. Модрицький Северин, д-р С. С-ий, Терен Михайло, Тупісь Степан, порузок Чигун Володимир. Сердежно спасибі їм за допомогу. Дякую теж усім іншим, що тим чи іншим способом пригинилися до написання цієї книжки.

На цьому місці висказую теж мою подяку Вельмишановним: полковникові Андрієві Мельникові, Голові Проводу Українських Націоналістів, генералові Миколі Камустяньському, Заступникові Голови Проводу Українських Націоналістів, Ярославові Гайвасові, редакторові Олегові Ждановичеві і докторові Євгенові Мацяхові за їхні критичні завваження. Нехай вибагать мені, коли не з усіх їхніх порад я скористав. Це право автора. І не знажить те, що їхні поради й завваження не були для мене цінні.

Книжка ця була написана ще в 1954 році. Від тоді перейшла цілу історію, мусіла боротися за те, чи ви-

ходити їй у світ, чи лишатися в рукописі і пліснити десь в архівах. Одні вважали, що замало в ній критики противників і що критика ця за легка, другі хотіли б, щоб більше хвалили однодумців. Ці пригоди, разом з труднощами роздобути гроші на друк, склалися на те, що книжка спізнилася на п'ять років. Та й виходить поки що тільки перша її частина. Від того, як поставляться до неї гитазі і чи підтримають вони мої видавнигі зусилля, буде залежати, чи і коли будуть надруковані три дальші її частини.

А я стояв і стою на становищі, що від лайки противника і власної самохвальби позиції націоналізму не скріннуть. І хоз через те прийшлося мені пережити багато гіркого за тих п'ять років, від того мого глибокого переконання не відступлю. І може з досвіду тих сумних років, що його старався я зафіксувати в цих моїх спогадах і матеріялах, виловить хтось зерно істини, огистить з попелу вигорілих пристрастей і прийде тоді час, коли Сяйво Небесне зійде на серця всіх націоналістів і знатимуть вони, що гинити, щоб поширити царство Волі і Правди в Україні і щоб у тому їхня ласка й хоробрість кріншали на вігню славу Батьківщини.

Зиновій Книш.

1. РОЗДІЛ З ДОЗВІЛЛЯ ДО БРИГІДОК¹⁾

Перервана гра. — Знову арешт. — В поліційній ста-
ниці на селі. — Вакації в Яйківцях. — Нічні вправи
і співи. — Податок на ОУН. — Автобусом до Львова. —
В будинку восвідської команди поліції при вулиці Лонц-
кого. — Галерея знайомих у масових арештах. — Тран-
спорт до Бригідок. — Келія ч. 50: блошиці і гарячка. —
Новий режим у Бригідках. — Бравурна втеча з тюрми.
— Відвідини й вістки. — Всім кермує Варшава. — Рада
прокурора Косінського. — Вітер з Карпатської України.
— Божевільна польська політика. — Український дядько
і польські улани. — Нагорі нормалізація, а внизу кон-
спірація. — Бій під лісом: один проти сотні. — А поль-
ський уряд малює плоті. —

— Прощу отця, там хтось прийшов.

— Зараз, нехай зажде. Не бачиш, що не маю часу?

...Отець Боднар справді не має часу. На моріжку
під стодолюю розп'ята сітка, — відбиванка йде в пов-
ному запалі. Отець Боднар скинув піджак і розціпив
комірець, саме на нього черга подавати, а тут найми-
чка перебиває...

— Та прощу отця, там чекають, то з гміни²⁾ прий-
шли.

— Ну, ну, вже йду, нічого не сталося, коли трохи
пождали.

Відбиванка йде далі. Товариство молоде, веселе:
дві дочки о. Юрія Боднара, мій товариш Дзюник Попа-
дюк, студенти з села й околиці. Правду сказати, ми
з Дзюником там неначе сеньйори, але й о. Боднар по

1) Бригідки — тюрма у Львові, названа так від того, що колись там був монастир св. Бригіди.

2) Гміна — громада, громадський уряд. Сполычене німецьке слово "гемайнде".

п'ятдесятці вже, та б'є м'яча незгірше молодого, підстрибує біля сітки, вітер грається в його бороді...

Моя увага націлена на м'яч, але бачу, що о. Боднар стоїть біля дверей і розмовляє з якимись людьми, між ними поліцист у білій шапці³).

Щось дьорнуло біля серця. Поліцист? Яке мені діло до нього, вже три роки підозріння до мене нема. Та все таки поліцист — погана справа. Ніколи не приходив він з добром.

Увага роздвоюється — половина біля сітки, половина біля несподіваних гостей о. Боднара. Бачу, ідуть поволі в наш бік, щось говорять, спокійно. О. Боднар киває мені пальцем.

— Це до вас, пане Книш, з громадського уряду, кажуть, що ви там не приголосилися, треба це якнайшвидше зробити.

Ідемо в хату. Це — громадський писар, поляк⁴), і поліцист з сусідньої станиці. Несмілий якийсь, молодий, мнеться і не знає, як зачати.

— Ви довго вже тут?

— Другий тиждень.

— Чому ви не приголосилися в "гміні"? Ви ж знаєте, що це треба зробити до двадцятьчотирьох годин.

— Просто забув, от і все.

— Та невже ж це таке важне? — вкидає о. Боднар, — ось я завтра маю справу до громадського уряду, поїду і приголошу свого гостя.

— Ні, пан командант наказав, щоб пан Книш негайно сьогодні приголосився особисто.

Справа наче б то проста. Та мене не здурити! Правда, польський закон наказує приголосити кожному новоприбулу особу, якщо вона хоче затриматися в цій місцевості довше, як один день. Але за те відповідає го-

³) В Польщі поліцисти носили темно-сині однострої. Але в літі, коли жара, накладали на шапки біле полотно.

⁴) Польща зреформувала сільське самоврядування в той спосіб, що творила збірні громади з кільканадцяти сіл. Секретарями туди наставляли тільки довірених поліції поляків, звичайно вислужених військових підстаршин.

сподар хати, не я. До того, не я сам один не приголо- сився, є більше гостей в о. Боднара — тільки мене од- ного кличуть. Пахне недобрим.

Тимчасом паніматка готує підвечірок, а дівчата запрягають коней до брички, будуть мене відвозити до поліційної станиці.

Поліцист їде напереді колесом, за ним у відстані яких п'ятдесят метрів наша бричка, а ззаду за нами громадський секретар, теж на колесі. Це так, щоб і ме- не ескортувати і щоб стороннім людям увічі не впадало.

Командант станиці не забавляється довгими роз- мовами. Львівська поліція телефонічно зажадала, щоб негайно доставити мене до Львова. Він навіть не знав, що я в його районі, за те ще й нагримали на нього, що це за командант, що поліційна централь краще орієн- тується в його терені, як він самий. Завтра вранці по- їдемо автобусом до Львова, переночувати мушу в ареш- ті, якщо хочу, можу до вечора сидіти в їхній канцелярії.

Намагається бути чемним і ввічливим, виправду- ється, що йому дуже незручно було стягати мене від о. Боднара, він хотів би в згоді жити з місцевими людь- ми. Бо там “нагорі” пани роблять свою політику, а тут нанизу за все відповідає він і коли що до чого, першо- го його б'ють і українці і поляки.

Він не знає, навіщо там у Львові мене потребують, нехай я запитаюся краще сам себе, чи не маю чогось на сумлінні. Його не цікавлять політичні справи, от коби в районі був спокій, щоб не було злодійств і роз- боїв. А все таки, часи якісь неспокойні виглядають, і з газет і з радіо відчувається якесь напруження. Чи не захотів би я їм щось ближче про те розказати?

— Та що ви! Хочете, щоб я в політичні дискусії з поліцією вдавався?

— Крий Боже, щоб я вас тягнув за язик! А тільки ви людина освічена, “посідаєте науки”, а ми тут гли- боко на селі, нічого не знаємо, цікаво було б дещо по- чути.

**На дозвіллі в серпні 1939 року.
(Автор з собакою Гапою).**

— Ні, вже краще заведіть мене в арешт, там я зажду до ранку.

— Як хочете. Хоч ви могли б ще тут посидіти між нами, заки підете спати.

В арешті і без того темнувало, а вже й надворі посутеніло. Під стіною широка дерев'яна лава, сідаю. В куті щось зашаруділо — я не самий тут.

— Ви називаєтеся Книш?

Очі не звикли ще до темноти, але по голосі чую, мусить це бути молодий сільський хлопець.

— Звідки знаєте це?

— Я чув, як поліцисти між собою говорили, що мають привезти якогось Книша. Мене привели ще з-полудня і мають завести до Стрия. Туди, кажуть, багато членів ОУН звозять з околиці, та й мене підозрівають.

Мовчу. З незнайомими в арештах не слід вдаватися в розмови. Але хлопець балакучий. Він уже два рази сидів у тюрмі в Стрию, все за ОУН, та обидва рази випустили за слідства. Тепер, як щось тільки станеться в околиці, зараз його беруть. І мене він знає. Йому тільки двадцять років і коли був мій суд, він ще зовсім малим хлопчиною був, але про те говорили пізніше в них на сходинах, — і вилічує прізвища інших націоналістів, відомих з судових процесів. При тому клене ляхів. Чи не голодний я часом? У нього є хлібина й сир, мати принесла під вечір. Бідна мати! Він один у неї, була сестра, одружилася в сусіднім селі. Господарство невелике, і в хаті пусто і в кишені не густо, та все таки нікому робити, а тут саме жнива.

Бачить хлопець, що я за кожним разом обриваю розмову, вмовкає і він. Рівний його віддих говорить за хвилю, що заснув. Жалко хлопця, так хотілося поговорити йому з людиною, що про неї чув, як про націоналіста і з якою доля звела його отут, у далекому сільському арешті, але тверді закони життя замикають уста перед незнайомими.

Крізь високо загратоване віконце вливається прохолодне вечірнє повітря. Не спиться. Думки гонять одна

за другою. Яким чином дізналася львівська поліція, що я тут, на відлюдді, в невеликому селі Яйківцях⁵)? І чого їм від мене потрібно? Мусіли бути в моєму мешканні у Львові. Я там лишив Миколу Левицького⁶), що з ним сталося? Може він замішаний у якусь історію і за ним тягнуть, і мене? Достоту так само і в 1930 році було — почалося з арешту на провінції, недалеко звідсі, в Калуші, а потім від'їзд до Львова і вісім літ тюрми. Та тільки тоді я в розгарі революційної роботи був, а теперішні мої зв'язки дуже далекі...

Давить тверда лавиця. Встаю, походжую по келії.

Гей, як дивні стежки людської долі! Чи приходило мені коли в голову ночувати в сільському арешті? Виїхав я спокійно за Львова в цей гарний липень року Божого 1939, на відпустку з моєї праці в "Центросоюзі". Думав побувати трохи вдома, біля матері, що проживала в Калуші. Але прийшов лист від могого товариша Дзюника Попадюка, чи не хотів би я заскочити на тиждень до Яйковець? Це недалеко, на шляху між Журавном і Стриєм, можна за годину заїхати автобусом з Калуша. Він там гостює в о. Юрія Боднара, пароха Яйковець, залицяється до його середущої дочки, Марії.

— Приїдь, — пише він, — побудеш на селі, недалеко звідсі Дністер, можна покупатися кожного дня, о. Боднар любить шахи, буде мати партнера, зробимо теж чвірку до бріджа. Навколо повно молоді, організують відбиванку. Одним словом, приїжджай та й годі!

На другий день я вже був у Яйківцях. Все йшло за програмою, як її накреслив Дзюник на дозвіллія. Пого-

⁵) Про те довідався я два роки пізніше, після повороту з першої еміграції. Поліція шукала мене в Калуші, в моєї матері. Очевидно, ані мене там не знайшла, ані мати не сказала, де я. Але при ревізії знайшли карточку від мене з Яйковець з повідомленням, що я забарюся там ще який тиждень і, може, не вернуся вже, поїду відразу до Львова. Так воно й сталося, тільки в інших умовах.

⁶) Микола Левицький, селянин з Гряди коло Львова. Засуджений у 1931 році за ОУН на вісім років тюрми. Коли вийшов на волю, я влаштував його робітником у фабриці мила "Центросоюза". В 1940 році заарештували його большевики — пропав без вісти.

да вдалася напрочуд гарна, кожного пополудня їздили ми бричкою купатися в Дністрі до Журавна. Та тільки Дністер там брудний, вода каламутна. Заїжджали ми під районуву молочарню, де був директором Степан Федак⁷⁾, нерідко стрічалися з іншими знайомими. А в день то шахи, то відбиванка. Після обіду о. Боднар, озброєний пацкою⁸⁾, зводив бій з мухами і на короткий час на приходстві життя завмірало в сні. Наїдалися досхочу. Часом ходили на раки.

А ввечері ночували на свіжому сні на оборозі. Солодке, пахуче сіно, аж у голові круговерть млосна. Надворі втихас, тільки собаки гавкають по дворах. З-під лісу несеться з вітром пісня...

— Наші хлопці знову вправи сьогодні відбувають, — каже о. Боднар.

...Чути ритм маршової пісні.

— В день працюють, бо жнива, а ввечері збираються під лісом на військові вправи. Вони — націоналісти, члени ОУН. Я ніби про те знаю, а ніби не знаю.

— Ви буваєте з ними, отче?

— До них не ходжу. Але знаю все, що діється в селі. І вони приходять до мене. Податок наложили.

— І платите?

— Та треба заплатити. Ось недавно забув про те, то й нагадали. Розібрали воза і викотили половину з подвір'я.

Отець Боднар — відома на весь повіт людина і суспільний діяч. Він і в Надзірній Раді Окружного Союзу Кооператив у Стрию⁹⁾, і Голова "Сільського Господаря"¹⁰⁾ на журавенський район та й інші ще діла в ньо-

7) Степан Федак, син сеньйора українських адвокатів і Голови Комітету Допомоги Українським Політичним В'язням, член УВО і виконавець атентату на Пілсудського. Загинув від большевиків у 1946 році.

8) Пацка — кусень шкіри на пруті, щоб нею бити мухи.

9) Окружний Союз Кооператив у Стрию простягався на адміністративні й судові повіти: Стрий, Сколе, Долина, Жидачів, Журавно і Миколаїв над Дністром.

10) "Сільський Господар" — станова організація українського селянства в Галичині.

го. Його поважають, але зате він сіллю в оці польській адміністрації.

Швидко минало дозвілля, я й на другий тиждень залишився, а тепер — в дорозі до Львова, на інший “відпочинок”.

Крізь віконце видно, як блідне небо, надходить ранок. Засинаю.

Прокинувся від скрипоту дверей. Це прийшли по могого співтовариша з келії, йому треба в інший бік, на Стрий, час уже йти на станцію. Прощається зо мною, — це гарний, білявий юнак, інтелігентне обличчя і прозоро-невинні очі, виглядає більш на дитину, як на парубка.

За годину й на мене черга. Простую пом’яті кості, глибоко вдихаю свіже ранішнє повітря, — чудовий день надворі.

Підходимо до тракту, тут на закруті спиняється автобус, що йде з Журавна до Львова. Зо мною той самий молодий поліцист. Просить не втікати, бо мусів би стріляти. Нарікає на свою долю. Він закінчив гімназію і пішов відбувати військову службу. Не мав грошей за що вчитися дальше, якраз вербували до поліції, пішов і він. Напочатку обіцювали всіяке, а вийшло зовсім інакше. Йому треба ще добути один рік, після чого він кидатиме поліційну службу і вертатиме в свої околиці, деє біля Вильни. Кинули його сюди в чужі сторони, кожен тут вовком на нього дивиться, з ніким він не може подружити. До чорта з таким життям! Лазити по хатах, дошкулювати людям, робити ревізії, слідкувати й доносити — ні, не для нього це робота.

Весь час розливає свої жалі передо мною. Він не перший. Щонайменше половина поліцистів у минулих зустрічах таку ж пісню співала, невже ж вони мають бути підпорою окупаційного режиму на наших землях?

В автобусі — несподіванка. Їде Дзюник зо своєю нареченою, вертаються до Львова, обоє вони теж у “Центросоюзі” працюють. Могли ще лишитися, але довідалися, що я буду їхати тим автобусом і приспіши-

ли виїзд, щоб ще побачитися зо мною. Винесли мені куртку¹¹⁾, бо я жодних речей з собою не мав, а невідомо, що ще буде у Львові. Вільно балакати з ними, поліцист не втручається. Вони повідомляють у Львові, кого слід. Кажуть, в околиці забрали більше людей, самих місцевих.

Подорозі пристаємо. Спласло колесо. Поки шофер зайнятий направою, подорожні висідають з автобуса, проходжуються. Недалеко провалля, тільки майнув — та й пиши пропало! Пригадується, як колись я вагався перед утечею: один раз це вагання принесло мені тяжкі побої в поліції, другий — вісім літ тюрми. Але навіть втікати, коли я нічого, абсолютно нічого за собою не почуваю? Навіщо замикати собі перебування в краю і тинятися по еміграції, коли все мусить вияснитися? Ні, таки лишуся.

Не прочував я, як і багато інших, що за шість тижнів понад нашою землею пронесеться жажливий буревій, що змете не тільки тисячі й мільйони людей, але навки погребас під румовищами і старий спосіб думання і давні форми життя.

Якось розмова не клеїться, різні думки шугають по голові...

Ось ми вже у Львові. Висідаємо не на автобусовій станції, тільки в середині міста, — звідти ближче до арештів, — і їдемо трамваєм на вулицю Лонцкого. Щойно недавно перевели туди слідчу політичну поліцію з давнього приміщення при вулиці Казимирівській, давніше була там команда поліції на львівське воввідство. Я там перший раз, розглядаюся цікаво і відразу вдаряє мене сильний рух на коридорах, метушня, люди кудись бігають, щораз когось приводять. Мені кажуть сідати в якийсь не то перехідній кімнаті, не то віднозі коридору.

Навколо самі незнайомі. Тільки один знайомий агент, що часто приходив до "Центросоюзу" в справі дозволів носити зброю нашим інкассентам, касирам та іншим урядовцям, що мали до діла з грішми.

¹¹⁾ куртка — короткий плащ, нижче пояса.

— О! І ви тут!

— Як бачите. Хоч не знаю, чого мене взяли.

— Гм... це недобре. Та зараз про все довідається.

І кудись побіг.

А тим часом зачинають появлятися знайомі обличчя. Бачу Остапа Рудакевича, Петра Сагайдачного з “Нового Часу”, Богдана Кравцева та й інших, імен яких не знаю, але бачу, що українці. Щораз ведуть попри мене по вісім-десять людей, з розмов між ними до відуюся, що беруть з них відтиски пальців і роблять знімки.

Ніхто мною не цікавиться. Але за хвилину викликають і моє прізвище, разом з десятком інших ідемо до фотографа. Значить — відставлять нас до судових арештів. Бо в Польщі був такий звичай чи право, що арештовані ділилися на підозрілих та обвинувачених. Підозрілим брали тільки відтиски пальців, а обвинувачених, що переходили під судову юрисдикцію, вже й фотографували.

Оказується, що всі ми вже старі бувальці, є тут і наші відтиски пальців і світлини, питаємося, навіщо це вдруге робити.

— Такий наказ.

Ну, Бог з вами, протестувати в тюрмі не будемо, бо й так це нічого не допоможе.

Хвилину десять-п'ятнадцять і вже нас гонять, під дверима жде чергова партія. Та й народу тут, що не перелічиш, з усіх кутків краю позганяли.

Відбули церемонію — гайда до камери. В маленькій цюпці, де звичайними часами не більш четверо людей помістилися б, зігнали нас кільканадцяттеро. Є знайомі: Богдан Кравців, Остап Рудакевич, Петро Сагайдачний, адвокат Ярослав Падох. Інших не знаю, це переважно молодняк. Та хто це в куті присідає? Та це ж Галактіон Чіпка¹²⁾, їй Богу, він! Тягнуть його до середини, жартують.

¹²⁾ Роман Купчинський, колишній усусус, фейлетоніст “Діла” у Львові і незрівняний гуморист, загально знана і люблена в українській львівській громаді людина.

— Та дозвольте ж, панове! Що я маю між вами робити? Ну, розумію, Книш, Кравців... але що я? Яка з мене революція?

— Не турбуйтеся, і для вас щось знайдуть. Давайте, краще закуримо тепер та поїмо, що хто має.

Нема що багато їсти. Кожного вирвали несподівано, невідомо, чи надовго, якщо посидить — принесуть з дому. А їсти хочеться...

Принесли “саламаху”. Дехто нюхає — смердить, собача віра, хай їй хрін! Але більшість уплітаємо, аж за вухами тріщить, це все “стара гвардія”, до саламахи звикла.

Недовго там і сиділи, всього одну ніч переночували, а вранці відвезли нас до Бригідок, для других місце роблять, бо народ з’їжджається, як на відпуст.

Найперше входимо крізь ворота, де відділ слідчих суддів. На коридорах купа людей, все такий же наш брат, жде на свою чергу в судді. Хочуть усе робити “по приписам” — до двадцятьчотирьох годин повинен нас кожного переслухати суддя і повідомити, за що арештували. І суддя допитує. А діється це так, що є вже готові друковані бланки, де вставлять тільки імена й параграфи, монотонним голосом відчитують, кажуть розписатися і запитують, чи жаліється на арешт. Навіть не ждуть на відповідь — вже кличуть другого.

Ще не розглянувся я добре по коридорі — нас відгородив кордон поліцистів від публіки, що прийшла сюди востаннє глянути на своїх рідних — а вже й на мене черга. Дивлюся — суддя якийсь чи прокурор. Та це мій знайомий, Косінський, у нього я починав свою судову практику перед десяти роками. Пізнав і він мене.

— То й ви тут, пане Книш? Зле з вами. Шкода вас.

— Та дозвольте бодай сказати, чого від мене хочуть?

— Ви обвинувачені за те, що належите до таємної підпільної організації українських націоналістів, що

має на меті “відірвати частину території від цілості польської держави і створити з неї самостійну Україну”. В тій організації ви займаєтеся бойовим ділом.

— Очевидна неправда! Кожному відомо, що після того, як відбув я свій присуд і вийшов з тюрми, працюю спокійно в кооперації, в “Центросоюзі”, ось уже три роки, ніхто ніразу мене від тоді не чіплявся!

— Будете мати можливість боронитися, а тепер я не маю часу довше говорити з вами, бачите, скільки людей ще жде. Можете повідомити своїх близьких, дам побачення.

Тицьнув мені папір у руку, я розписався і вийшов.

Зараз же повели нас у другий кінець коридора, залізна ґрата відділяла там слідчий суд від тюрми. Б'є в ніздря запах смоли, що нею мажуть долівку в камерах.

Ідемо наперед до канцелярії, там знову списують нас, забирають гроші й годинники, все в поспіху, нема часу, бо народ сунеться, приводять групу за групою. А потім до магазину, здавати власне білля, переодягнутися у в'язничне. Протестуємо, ми ще в слідстві, маємо право користуватися власним одягом.

— Так було колись, але тепер не те. Тюрма переповнена, з гігієнічних причин кожен мусить носити тільки тюремне білля, що перейшло відвошпивлення. Та й часи вже не ті, що давніше, не одне нове побачите. Шкода часу на балачки — переодягатися!

Тут же й ділять нас, з нашої групи відлучують мене, Рудакевича, Падоха, Сагайдачного і Кравцева, ведуть до камери ч. 50 на першому поверсі центрального будинку. Колись це рахувалася одна з ліпших камер, на чотири особи, а тепер нас там десять. Чотири на ліжках, а решта на сінниках на підлозі. На день сінники складаємо на ліжках, а на ніч стягаємо на підлогу і так спимо.

Режим справді гострий, куди гірше, як перед кількома роками, коли я там був востаннє. Неймовірний стиск, усі келії переповнені, людей набито, як оселенців у бочці. Через те духота, нема чим дихати. Прине-

суть дві коновки води вранці — до полудня вже не стало. Ключники гарчать, як собаки. Не бачу нікого з давніх знайомих, усе нові якісь, молоді. Їсти мало і зле, та в Бригідках ніколи їжа добра не була і це нас напочатку не дуже турбує. Але от, не вільно подач з дому приносити. Давнішими часами можна було в слідстві діставати їжу кожного дня, тепер тільки два рази на місяць, по три кілограми на особу, в тому мусить бути кілограм хліба. І до вибору: або діставати подачу, або виписати через канцелярію за власні гроші, не вільно одного й другого рівночасно.

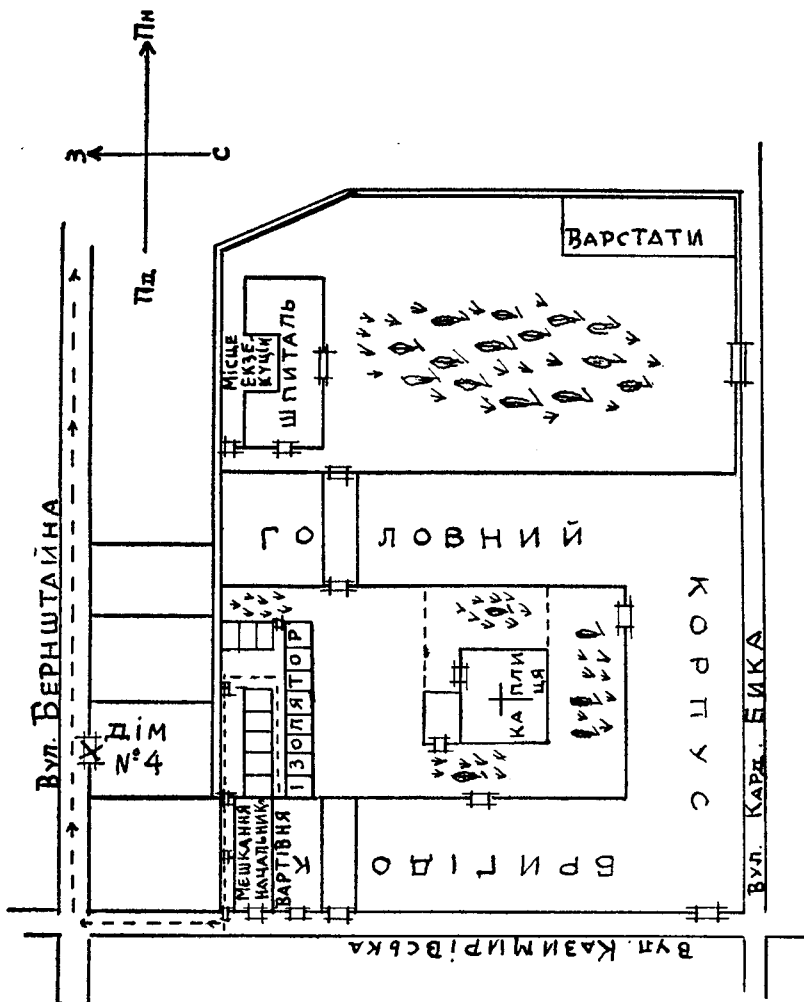
Що кілька днів гонять змивати відхідники, того давніше не бувало, це робили завжди посмітюхи¹³⁾. Нема мови про книжки, газети, листи.

Та найгірше з усього — блощиці. Ніколи не бракувало їх у тюрмі, годі уявити собі тюрму в Польщі без блощиць. Але те, що я тут побачив, переходило всяке поняття. Тільки задзвонив дзвінок увечері і порозсте ляли ми сінники на долівці — тисячі блощиць вилізли з закамарків, з щілин у стінах, з самих же сінників і з підлоги, кидалися на нас і жерли немилосердно. Нінащо не здавалася боротьба з ними. Після першої ночі сорочка скривавилася від роздушених блощиць, тіло пекло і свербіло, обличчя і шия напухли від укушень. Інші яюсь менше терпіли, але в мене кров така проклята, що хоч би одна-одинокa блощиця в камері, — всіх мине, а до мене прилізе! Я гарячкував, не спав цілими ночами, товкся на своїому сіннику і другим не давав спати. Часом находило на мене почуття повної безрадности — нехай жеруть, до кісток.

Так і не міг я звикнути до того до самого кінця. Вдень ми робили лови на блощиці і сотнями товкли їх по стінах і ліжках, не було з того ніякої полегші. Роздушені блощиці залишали по собі неймовірний сморід, аж млосно ставало, до горла підкочувалася гіркота...

А в тюрмі гуділо. Вона й так була повна, ще до нашого приходу сиділо там добрих кілька сотень націона-

¹³⁾ посмітюхи — тюремні послугачі з “посполитих” в’язнів.

Плян утечі Гайваса і товаришів з Бригідок.

лістів, між ними кількадесят делегатів на студентський конгрес, що відбувався ранньою весною 1939 року. Поліція наскочила тоді на студентську домівку, де відбувався конгрес, — зрештою зовсім легально, — і забрала всіх без розбору, хто тільки попався під руки. Кількадесят людей сиділи прилучені до двох великих справ за ОУН, їх майже всіх засипав якийсь Олійник. Я знав того типа на волі, хлопець, як дуб, високий і плечистий, тяжко повірити, щоб він так заломався.

На кілька тижнів перед нашим приходом до Бригідок сталася там небувала подія, вона й мала немалий вплив на загострення внутрішнього режиму. Зараз за бюровими приміщеннями тюрми, напроти каплиці, була вартівня ключників у низькому подовгуватому будиночку, якого частина призначена була давніше на якісь магазини. Коли стан в'язнів побільшувався з кожним місяцем і не було вже їх де подіти, будиночок цей пристосовано всередині на в'язницю і зроблено з нього ізолятор для особливо небезпечних і загрожених великими присудами в'язнів. Камери там були самі одиночки, але в цей час уже навіть в одиночках сиділо найменше по три в'язні.

І ось однієї неділі з ізолятора втекли три в'язні незвичайно сміливим і бравурним способом. Втеча з Бригідок — нечувана річ. Відколи Польща, не втік звідти ні один в'язень, а тут нараз аж три, та ще і як!

Чотири в'язні, що втекли, розміщені були в двох камерах. В одній сидів Петро Башук і Канюка — обидва українські націоналісти — і поляк Тадеуш Стемпень, т. зв. посполитий. В другій камері, що доторкала безпосередньо до нової вартівні, приміщено Ярослава Гайваса, самого. Ключником, або як їх у Бригідках називали, "відділовим" в ізоляторі був добряча людина, малозаможний стражник Зелінський. Колись він зовсім добре поведився з нашими в'язнями, але пізніше, під впливом плянкової цькувальної пропаганди тюремної адміністрації, вже й він часом дозволяв собі на провокаційні завваги. Та обсіла його копиця дітей і він мусів бути "вражливим" на подарунки від в'язнів.

Ключник, що мав службу в ізоляторі, носив при собі ключі від брами до малого внутрішнього подвір'я, що вело до адміністраційного будинку, де містилися різні в'язничні канцелярії, а крім того жив начальник тюрми і деякі стражники. Були теж у нього ключі від брами адміністраційного будинку на вулицю, кудю він впускав і випускав ключників. Клопіт був з тим, що будиночок стояв прямо на середині подвір'я, на яке виходили з нього скляні двері, а з вікон мешкань стражників видно було як на долоні мале подвір'я, куди треба було втікати.

Плян утечі обговорювали довго, кілька місяців. Порозуміватися в тюрмі не легко, все ж таки кінець-кінців усе обговорено, устійнено, підготовано. Канюка, молодий і здоровий сільський парень, добровільно заферувався першим кинутися на стражника, — він був з усіх них найсильніший. Справа комплікувалася приявністю Стемпеня, та за якийсь час спільного перебування з політичними в'язнями в одній камері, він сам запропонував долучитися до втечі.

Назначено одну неділю на день утечі. В неділю в Бригідках менше ключників і час їхньої служби довший, вони більш перетомлені і піддаються ліній сонливій атмосфері. Канюка і Стемпень заманили Зелінського до келії під якимсь претекстом. Почалася дискусія, ключник лаяв українців образливими словами і тоді Канюка кинувся на нього. Було домовлено, що поки він буде душити йому горлянку й обезпритомнювати, Стемпень хвацько вхопить ключника за ноги і притримає, щоб не борсався. В останній хвилині опустила його відвага і це трохи не скінчилося катастрофою. На стала драматична суматоха, в якій Зелінському вдалося кілька разів крикнути. Ледве чи далеко чутно було цей крик, але тим, що в нап'ятому нервовому настрою чекали на втечу, морозив він кров у жилах. Нарешті Канюка впорався з ключником сам один, заткав йому рота хустиною і зв'язав.

Відчинено двері від камери Гайваса і всі чотири по-
далися до брам. Стемпень тут відзискав притомність ду-
ха і з професійним спритом оперував ключами. Вста-
новлено такий порядок виходу на вулицю: перший Ка-
нюка, як найбільш загрожений, за ним Стемпень, потім
Башук і, як задня охорона, Гайвас.

Тільки вийшли на вулицю і не встиг ще Гайвас, як
останній, відбитися на яких десять кроків від тюрми —
вулицею чорт надніс одного з “пшодовніків”¹⁴⁾. Це був
молодий і сильний підстаршина, доволі інтелігентний,
недавно покінчив якісь спеціальні в’язничні курси. По-
бачивши в’язнів на вулиці, він зразу ж зорієнтувався,
що не все тут упорядку. Покищо всі йшли рівним кро-
ком з наміром завернути з вулиці Казимирівської на
вулицю Бернштайна. Коли ж Гайвас доходив до рога
вулиці Бернштайна, приспішив кроку, а перестрашений
Стемпень узяв це за знак до бігу і пустився перед себе
на всю пару. Тут стражника покинули всякі сумніви
і він кинувся за ним. Стемпеня підганяв смертельний
жах, але молодий і здоровий ключник, заправлений
у спортах, швидко наздігнав його, штовхнув у браму
кам’яниці під числом 4 і вбив на місці пострілом у го-
лову. Тоді побіг за другими. Почалася божевільна по-
гоня, але Гайвас, львов’янин родом, знав місто, як свою
кишеню, і крутими вуличками скоро загубив за собою
слід та вивів обидвох друзів поза Львів. Ліси й буйні
поля — це було 17 червня 1939 року — дали їм так по-
трібний захист, а потім віднайшлися друзі й оточили їх
організаційною опікою.

Ця зухвала втеча потягнула за собою реорганіза-
цію персоналу і загострення тюремного режиму. На-
чальника тюрми, — здається Павляк називався, — пе-
ренесли на інше місце, як то звичайно в таких випад-
ках буває, відобрано в’язням усякі дрібні полегші, біль-
ше за злоби, як з доцільности, прикручено шрубку.

Людина привикає до всього, почали й ми освоюва-
тися з новими умовами тюремного життя. Тим часом,

14) Так називалися підстаршини в’язничної сторожі.

здавалося, на світі все плило устійненим руслом. Хоч і арештували нас, та після арешту перестали нами цікавитися, ніхто нас не допитував, не ізолювали нас ані від себе, ані від інших в'язнів, як це звичайно роблять у слідстві. Не було теж у відношенні до нас якихсь особливих загострень. Справа поволі почала вияснюватися, коли допустили до нас на побачення наших рідних. Від Рені, теперішньої моєї дружини, довідався я, що широка хвиля арештувань розлилася по цілому краю, що арештують без розбору людей усяких: і таких, що правдоподібно мають якесь відношення до революційного руху, але й таких, що від нього відстали вже давно, або й ніколи до нього не належали. Всі в'язниці в краю переповнені, що кілька днів відходять звідусіль транспорти до концентраційного табору в Березі Картузькій на Поліссі. Ідуть інтервенції від свояків, адвокатів і навіть послів до варшавського сойму, виявляється, що ціла та акція відбулася на доручення центрального уряду безпеки в Варшаві, місцеві поліційні, прокурорські й судові органи є тільки виконавцями і від себе нічого не можуть зробити, нікого не сміють випустити. А Варшава каже — тримайте під ключем та й стільки! Вибірається туди делегація від української парламентарної репрезентації, може що вдіє.

Побачення я мав що дня, як не з Ренею, то з урядовцем "Центросоюза" Степаном Магоцьким. Він був моїм помічником у "Центросоюзі" і тепер щораз набірав повну теку неначе якихсь важливих біжучих справ, що в них ніби то тільки я один можу визнаватися, та приносив мені "до полагодження" в Бригідках. Очевидячки, це був тільки претекст, щоб побачитися зо мною, поговорити і передавати новини з волі. Побачення відбувалися в одній з в'язничних канцелярій, не було при тому ні судді, ні навіть ключника, в глибині кімнати під вікном сидів урядовець, встромивши носа в свої папері, ми могли вільно розмовляти, про що завгодно. Магоцький сказав мені, що йдуть інтервенції теж і в моїй справі, один з наших директорів, Микола Творид-

ло, був сенатором у Варшаві, їздив аж туди, але й тут і там сказали йому, що не легка це справа, бо хоч можливо я тепер і не активний, але записаний у поліційних актах як ‘спеціаліст’ від бойових справ, а тепер такий час, що тих ‘спеціалістів’ краще тримати взаперті. Все ж таки заходи робляться далі, покищо не випустили ще нікого, але є надія, що звільнять усіх, хто так чи інакше зазублений за якусь господарську машину, бо чимало ділянок господарського життя просто спаралізовані масовими арештами.

Отже вістки невеселі. Ще чорніше представлявся горизонт на підставі тих інформацій, що їх встигла зібрати Реня. Вона взяла під обстріл прокурора Косінського і від нього довідалася, що час будуть тримати так довго, доки не вясниться напружена міжнародня ситуація і доки не мине загроза війни. Можливо будуть якісь вийнятки, та основна маса далі перебуватиме за ґратами. Косінський до неї ставився дуже прихильно, давав побачення, скільки захотіла. Раз запросив її до театру і переконував, щоб покинула такого нареченого, з якого ніякого добра не буде, він постійно сидітиме в тюрмі, на волю виходитиме хіба тільки неначе на вакації, або мусітиме втікати з краю і валятися на еміграції.

Такі ж вістки приходили і з інших сторін, перед нами відкривалася перспектива сидіти в тюрмі неозначений час. Потішало хіба те, що вічно так не буде, ще яких два-три місяці і під зиму мусять нас випустити. Якщо не стануться несподівані події...

А події могли грянути кожного дня. Атмосфера ставала така невиносна, що, здавалося інколи, просто нема чим дихати. Від коли почалася криза в Чехословаччині перед роком, у Польщі посилювався натиск на українців, до голосу щораз більше почала приходити вулиця, підбехтувана агітаторами не тільки з опозиційних, але і з проурядових партій. Відродження української суверенности, ось тут під боком, за Карпатами, хоч і на такому маленькому крайці української зем-

лі, будило навіть найглибші в серцях приховані надії і мало неймовірний вплив на весь український нарід у Польщі. Що й казати вже про націоналістів — вони з одного боку лавою рушили на Закарпаття, а з другого підняли широку політичну акцію в краю. Одначе навіть звичайний, працюючий і щоденними турботами та економічною нуждою в Польщі прибитий люд випростовував плечі. Зацікавлення політичними справами доходило і до сільських пастухів, тиражі українських часописів досягнули нечувану досі висоту. Такий, наприклад, щоденник “Українські Вісті”, що його видавав Дмитро Паліїв, провідник партії “Фронт Національної Єдності”, побив усі рекорди в накладках українських газет, не багато ззаду залишився і “Новий Час” Івана Тиктора. На Волині, де передплачувати українські часописи з Галичини не дуже то було безпечно і де, крім того, польська пошта просто викидала їх на сміття, замість доручувати передплатникам, люди пускалися на всілякі хитрощі, щоб дістати український часопис і доставати його безперебійно. З ближчих до Галичини сіл ходили по кільканадцять кілометрів пішки до галицьких містечок, щоб купити “Новий Час” чи “Українські Вісті”, а в подальших місцевостях домовлялися з жидами, щоб на їхню адресу приходили часописи в пакетах, як звичайні пакунки, і за те їм платили.

Якийсь новий вітер повіяв по всій Західній Україні, ніхто б не пізнав ні виснаженої бідною галицької землі, ні оспіваної в поезіях “тихої, волинської сторони”. Неначе з надрів тої землі, в яку так глибоко пустив коріння український нарід, двигалася якась страшна сила, — покищо доносився від неї тільки далекий, грізний шум.

Здавали собі з того справу поляки, хоч у своїй чванькуватій самовпевненості легковажили українців, як зрештою легко брали й інших своїх противників. Але до інших не мали сили, а українці ось тут же під рукою, давай зганяти свою злість на українцях! Те, що діялося в останніх двох роках перед війною на україн-

ських землях у Польщі, це не була ніяка державна політика, нехай і жорстока й екстермінаційна, це був танець божевільних! Насильне навертання на католицизм православного населення Волині, руйнування Божих храмів на Холмщині тому тільки, що вони православні, перманентні “пацифікації” в Галичині, де каральні відділи поліції й війська систематично переходили село за селом, повіт за повітом, мордували населення і плюндрували його матеріяльний і культурний дорібок — це було щось без прецеденсу і без порівняння в цивілізованому світі.

Та найдивніше в тій цілій історії, — що дужче натискав польський чобіт, то сильніший був спротив українського народу. Працюючи в кооперації, що стояла в стичності з кожною, навіть найбільш віддаленою закутиною краю і мала найкращі та найскоріші відомості про все, що там діялося і чим люди дишуть, мав я нагоду майже щоденно довідуватися, яка реакція українського народу на місцях супроти польського терору. Розкажу з того два випадки.

Відділ польських уланів¹⁵⁾, що переводив пацифікацію, наскочив на шляху між двома селами на старшого дядька, що не вспів сховатися. Стягнули з нього штани й почали бити, приспівуючи при тому до такту:

Ту пагурек — там долина,
Бендзе в д... Україна!¹⁶⁾

Збили дядька до нестями, скривавили йому зад, а коли свою забаву скінчили й відляли його водою до притомности, дядько простогнав: “Хоч ви мене й бийте, а Україна таки буде!”

Не видумка це ніяка, найправдивіша історія, що її один з учасників пацифікаційної акції розказував поміж знайомими.

15) Улани — так називалися польські кавалеристи, назва взята з німецької мови.

16)

Тут горбочок — там долина,
Буде в с.... Україна!

В бережанському повіті, одному з найбільш неспокійних у Галичині, арештували дядька і поставили перед суд за протидержавну агітацію. На чому ж полягала ця протидержавна агітація простого дядька і старшої людини? Може він промови революційні виступав, чи летючки ОУН кольпорував? Куди там! Дядько кожного дня носив молоко до міста. По дорозі стрічався з такими ж самими селянами й молодими дівчатами, що теж молоко до міста носили з недалеких сіл. Заходив з ними в розмови і переконував, що близький уже час, коли “прийде Україна”, бо так написано в Святому Письмі. І, думаєте, не засудили дядька? Два тижні арешту дали йому, підтягаючи його розмови під той параграф польського карного закону, де говориться про “підбурювання проти польської держави”.

Як укладалися польсько-українські взаємовідносини в такій атмосфері, легко собі уявити. Польща йшла на знищення українців у своїх межах, не зважаючи на власне критичне положення, що в двадцять літ після її відродження дійшло до вершка загострення. Офіційно велася політика т. зв. нормалізації польсько-українських відносин. За тим курсом ішли польські урядові кола, весь час оглядаючися на поставу своєї вулиці. З українського боку очолювала його тодішня “Українська Парляментарна Репрезентація” під проводом голови найбільшої легальної української політичної партії в Польщі, УНДО¹⁷⁾, Василя Мудрого, бувшого начальника редактора щоденника “Діло”, а тепер посла в Варшаві та віцемаршала польського союму. Відкинувши всі теоретично - програмові фрази “нормалізаційної” політики, на практиці зводилася вона до одного: українці мусять здатися на ласку польського партнера. Тільки сліпий міг піддаватися ілюзіям, що та політика доведе до якогось путнього кінця. Польський уряд ані не мав наміру серйозно трактувати української справи і домагань української сторони, ані навіть,

¹⁷⁾ УНДО — Українське Національно - Демократичне Об'єднання.

якби того хотів, не міг здобути на рішучу поставу супроти власного свого підбехтаного агітаторами великоміського шумовиння. Український нарід, навіть у найбільш поміркованій своїй частині, щораз більше піддавався під фактичний провід єдиної реальної і незалежної від нікого своєї сили — Організації Українських Націоналістів. ОУН росла чисельно, закріплювалася в масах, лявіною розжочувалася по цілій країні. Вона мала людей, готових на все, на кожне діло, вироблені і здисципліновані кадри своїх членів, освідомлені політично, віддані своєму Проводові. Але вона діяла в підпіллі, тільки тут і там прорвався десь її голос з підземелля, заклубочився дим, загоготів вогонь... і погас, на хвилю. Ось один з таких епізодів.

В одному селі рогатинського повіту польська поліція наткнулася на боївку ОУН. Коротка перестрілка — боївка відступила в напрямі лісу і спинилася на скраю його, в порожній сільській хаті. По нараді, провідник боївки залишається в хаті заслонювати відворот, для решти — наказ просунути до ліса. Якщо пощастить спинити поліцистів, провідник доскочить в останній хвилині. Все це молоді сільські хлопці, віком 19-22 років.

Хлопці висунулися з хати і на черевах проповзли незавважені до ліса. Поліція тимчасом сконцентрувала свою увагу на фронті хаті, звідки відстрілювався провідник. Він стріляв з дверей, з вікон, крізь стріху, двоївся і троївся в обороні, було враження, що вся п'ятка залишилася в хаті й рішилася дорого продати своє життя. Для поліції прийшла підмога — бойовик стріляв далі. Швидко ціла юрба поліцистів з довкільних станиць знайшлася на місці, а бойовик усе ще стріляв, глухий на всі заклики здаватися, бо ж оборона і так безнадійна. Витворилася дурна ситуація — поліція з половини повіту не може взяти хати, де забарикадувалося кілька бойовиків. І встидно — але й страшно, бо ж це відчайдухи!

Гудуть телефонічні драти. Під вечір заїхав у село головний командант польської поліції, генерал Кордіян-Заморський з дерев'яною ногою, що якраз тоді був зачимсь у Львові. Хата обстріляна, обкидана гранатами — та стріли все ще з неї лунають, тільки наблизиться поліцист, кілька поліцистів поранених відвезено вже до лікарні. Останній наступ — запалили хату, знову обкидали гранатами. Стріли втихли. Відкрилися двері і на порозі палаючої хати з'явився... один бойовик, і зараз же впав. Ще живий, але вже догаряє. Роз'юшений поліцист підскакує, щоб копнути його чоботом, стримує його архикат, генерал поліції:

— Брате, заки піднесеш чобіт на нього, подумай, чи гідний ти торкнутися тієї людини...

Ясно, що в таких умовах була мала надія на якесь заспокоєння внутрішнього фронту в Польщі.

Спитався б хто: а що ж робив польський уряд тоді? Ледве чи хто міг би і зважився б дати правдиву відповідь на те питання. В часі, коли вогонь уже добирався до польської державної будівлі, прем'єр її міністрів, генерал Феліціян Славой-Складковський, зайнятий був ідеєю малювати плоти на зелено і ставити по селах виходки. Це був небувалий спектакль, що його даремне шукали б анналах історії: напередодні найстрашнішої воєнної заверюхи, що її досі зазнала людська збірнота на землі, поставлено на ноги всю державну адміністрацію під гаслом малювання плотів і ставлення виходків. Навіть у далеких гуцульських полонинах поліцисти наглядали, чи виконуються ті розпорядки, а в деяких польських селах поставлено виходки, побілено їх чистенько і... замкнено на колодку, щоб дожидали міністерської інспекції.

До нас тільки далекі відгуки в тюрмі доходили про те, що діялося там на волі. То на побаченні комусь шепнули щось, то новий хтось до тюрми прийшов і приніс свіжі вістки. Часописів нам не дозволяли. Якимсь чином Рені вдалося виклопотати в Косінського дозвіл на часопис для мене. Та що ж, дозволили тільки на

польський “Ілюстрований Кур’єр Подзенни” з Кракова, зненавиджену в українців шмату, та й то з нього пожитку майже не було. Часопису до камери не давали, виводили мене вранці на коридор і там я мав право годину витріщувати очі під світлом маленької жарівки високо під стелею на пошматовану ножицями газету, що з неї в’язнична цензура старанно передтим повирізувала все мало якийсь натяк на політику. Тільки кримінальна хроніка й цілі сторінки з описами інцидентів на польсько-німецькій границі.

Значить — гаряче!

2. РОЗДІЛ

ТРИБОЖНІ ДНІ У ЛЬВОВІ

Бомби в газеті. — Але й бомби на Львів. Юзьо інформус в "курнику". — Нальоти і страх в'язнів. — Згажують усіх докупі. — Транспорт до Берези. — Поліція нас не хоче, а тюрма не потребує. — Виходимо на волю. — Пустка в "Центросоюзі". — Німецькі танки вриваються у Львів. — Польське шумовиння гуляє. — В підвалі "РСУК"¹⁸⁾. — Нічний обстріл. — Львів у пивницях. — Большевики під Львовом. — Німецький ультимат. — З білими прапорами до червоних. — Доблесна красная армія. — Жидівська міліція хватає, українська визволяє. — Покидаю Львів. —

Сидимо отак у нашій камері і нудьгуємо. Зробили з хліба кістку до гри і кілька пішаків, вирисували на столі щось у роді шахівниці до гри в кістку і проводимо над тим години. Нудьга і голод — паршива комбінація.

В камері трохи полегшало, забрали двох людей. Одного злодія випустили на волю, адвоката Падоха перенесли до шпиталю, він робив старання про власний харч, а за новими приписами тільки хворим у лікарні можна діставати харч з волі, от його й туди перевели. Дивимося крізь вікно одного ранку — кудись ведуть Падоха, іде з клунком під пахою, махає рукою в наш бік і кричить: "іду на волю!" Це дає надію нам усім, коли одного випускають, може й іншим це трапитися, можливо, що там десь у Варшаві змінили свою поставу. Що їм робити з такою масою арештованих? Та й сидимо вже майже місяць, щось треба з нами зробити, — або сюди або туди.

Не довго світили надії, бо ось за кілька днів Падох знову походить по шпитальному подвір'ї, а разом

18) РСУК — Ревізійний Союз Українських Кооператив.

з ним нова юрба в'язнів хлинула до Бригідок, кажуть, тепер арештують наліво й направо, хто тільки свідоміший українець. Хтось приніс чутку, що транспорти до Берези¹⁹⁾ йдуть цілими поїздами, з усієї Галичини.

Вже два дні не кличуть мене читати газети, нема й тієї дрібки відомостей, на яку так жадібно кожного дня чекали мої товариші з камери. Але третього дня відчиняються двері і ключник кличе:

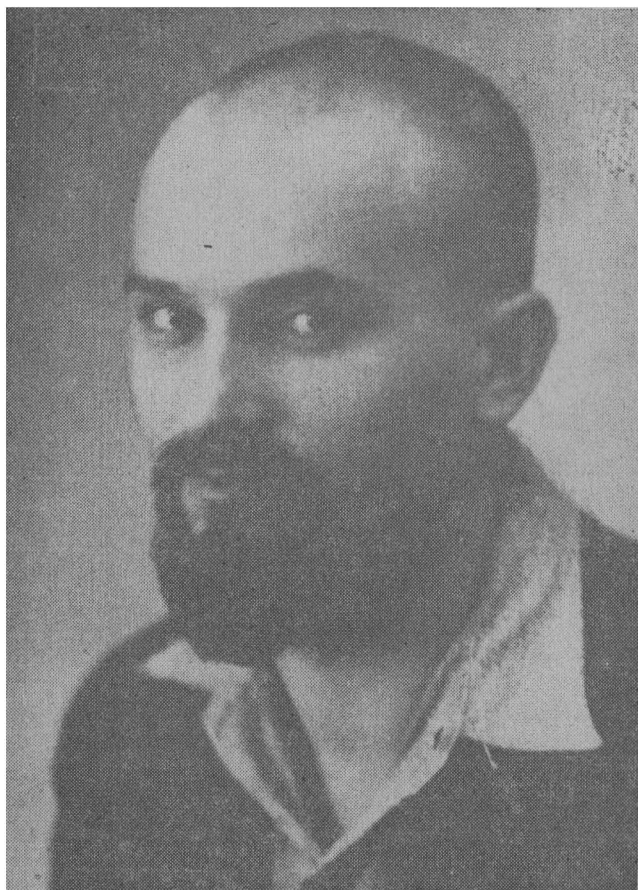
— Книш! На коридор, газета!

Підхоплююся з-за стола й вискакую на коридор. Дивним дивом газета майже ціла, один тільки кусник вирізаний, мабуть, для принципу, що все ж таки існує цензура. Садовлюся вигідніше й ладжуся перебігти очима заголовки, бо ніколи не давали стільки часу, щоб міг я перечитати все, і бачу на першій сторінці грубесними літерами: “Візита Ріббентропа в Москві. Пакт Гітлера зо Сталіном”. Швидко перебігаю очима цілу сторінку, щоб встигнути схопити всю цю сензацію, та ба! Майже ціла газета про те пише, голоси з різних столиць, коментарі великої преси, державних діячів і дипломатів. Починає мною трясти гарячка, це клюється щось, чого я ще не освідомив собі докладно, але до голови весь час настирливо вжирається думка — війна, неодмінно війна!

Хоч як мало в нас було вісток зо світа, все ж таки знали ми, що від місяців ідуть уперті переговори західніх держав з большевиками, що в Москві весь час перебувають їхні уповноважені, що йдуть якісь торги. Пакт з большевиками заключають напевно, відтягається справа тому, що большевики хочуть використати ситуацію і виторгувати якнайбільше. Ні з цього ні з того, пакт прийшов, але який же ж інший від того, що його було сподіватися!

Не дуже й прошуся, коли ключник наганяє мене назад до камери, кортить якнайшвидше кинути бомбу між товаришів.

¹⁹⁾ Береза Картузька — місцевість на Поліссі, де був польський концентраційний табір.

Ярослав Гайвас у тюрмі в Тарнові.

Це й справді бомба для нас усіх, та ще й важкого калібру. Снуємо всякі комбінації, губимося в здогадах. Маємо між собою журналіста, Сагайдачного, він розводить усякі теорії. Погоджуємося на одному, що тепер Гітлер має вільні руки і вдарить. Але куди? Звісне діло, що на Польщу, від пів року йде до того підготова в політичному світі. А може не вдарить? Може використає це тільки як останній засіб пресії? А якби вдарив, які з того вийдуть комплікації, чи розгориться нова світова війна? І як воно сталося, що Гітлер так одним махом кинув у кут усю свою антикомуністичну пропаганду хрестового походу проти большевизму, забув про антикомінтернівські пакти, відрікся від "Майн Кампф"²⁰)? Ніщо інше, тільки якийсь підступ за тим. Та що можемо знати тут, між чотирьома стінами і під ключем? От варто тепер бути на волі! Але, чи не прийдеться про неї забути.

Тої ночі не було мови про сон.

І це була остання наша газета в тюрмі, урвалося все, і подачі зо світа і побачення .

Десь за кілька днів сидимо ми при столі і граємо в кістку. Нагло — детонація! Один вибух, другий, третій. Зривасмося з-за стола, один вилізає на вікно — видно щось якби клуби диму. Наше вікно виходило на захід. Що це може бути? Вибух амуніції? Десь наче б біля головного залізничного двірця, але там нема військових магазинів.

На коридорі рух, це ключники гримають на в'язнів, що в усіх камерах прожогом кинулися до вікон.

— Спокій! Злізти з вікна! — і вслід за тим ординарна лайка.

За хвилю все успокоїлося. Принесли нам саламаху і випустили на прохід. Ми відбували свої проходи в "курнику", — так називалося маленьке подвір'ячко між головним крилом будинку й ізолятором. Одне вікно з ізолятора виходило на курник, у тій камері сидів наш

²⁰) Майн Кампф — "Моя боротьба", програмовий твір Гітлера.

друг Йосип Ф., або, як його називали, “Юзьо”. Отож цей Юзьо, хоч в ізоляторі, якось умудрявся завше всілякі новини діставати зо світа. Він сидів уже добрих кілька місяців, ще від весни, його прилучили до однієї з більших націоналістичних справ. Скільки разів проходили ми попід його вікно, він кидав нам по кілька слів. Коли щось було важніше або цікавіше, ми при-спішували кроку, щоб частіше бути під вікном.

Виходимо на курник — є Юзьо, стоїть скосом до вікна й кидає:

— Війна! Збомбили двірець! — та й щез з вікна.

Віriamo тому, але й не віriamo. Одначе — чули ж вибухи на власні вуха, вся тюрма ними заалярмувалася. Таки приходимо до висновку, що війна вже зачалася, тільки ми про неї не знаємо в цій дірі.

На другий день уже маємо певність. До нашої келії вкинули якогось молодого поляка. Він був ножівничим майстром, мав якісь клопоти з податковим урядом, його там вивели з рівноваги і йому вирвалося, що незабаром прийде Гітлер і зробить порядок з тими лайдацтвами. Поліція арештувала його за ширення дефетизму і всадила до Іванової хати. Від нього довідуємося, що війна таки справді почалася, що в цілій Польщі проголошено загальну мобілізацію, але частинна мобілізація спеціальних і технічних родів зброї ішла вже від кількох днів. Учора німці бомбардували з літаків цілу Польщу, не тільки великі міста, але й зовсім малі містечка, в одній і тій самій годині. У Львові зруйновано частину головного двірця. В місті настрої мішані, з одного боку патріотична тромтадрація, але з другого страх.

Не дуже хоче поляк говорити, він застрашений, перший раз у тюрмі, до того попався між “вивротоф-цуф”²¹⁾, та тягнемо його за язик, пре нас цікавість.

Отже є війна. Тепер, — що вона принесе для нас, українців? І яка буде доля нас, в’язнів? Хіба не зами-

21) Революціонери. Так називали поляки українських націоналістів.

кали нас на те перед війною, щоб випускати, тільки вона почнеться.

Гумор нас проте не покидає і ми ще того самого вечора не могли відмовити собі приємности викликати поляка в чобіт, “на волю”. Сердега скопився, як спарений, добру годину простояв під дверима з сінником на плечах, поки не нагнав його сердитий ключник.

День за днем гудуть над Львовом німецькі літаки, скидають бомби. Тільки надлетять — а ключники спускають клинки на двері, щоб в’язні не вихопилися з камер і ду-ду-ду! Чуємо, як побігли ховатися в льоху. Це більше денервувало і більше страху завдавало, як самі бомби. Годі собі уявити більшу безпомічність, як сидіти ось там взаперті, знадвору доноситься пронизливе гудіння штурмових літаків, з дахів кам’яниць стріляють до них скоростріли, вибух за вибухом здригає повітрям, здається, що бомби падають ось тут за стіною, на подвір’ї, чути навіть бренькіт побитих вікон — а вам нічого не лишається, як безрадно вижидати смерти, в той час, як ключники безпечно сидять у сховищах. Тиснулися ми під дверима, якнайдалше від вікон, щоб бо-дай від відламків захист знайти. І так кожного дня, часом по кілька разів на день.

Серед того — тривожні вісті. Хтось пустив чутку, що на даху Бригідок розміщено гнізда скорострілів і легких протилітунських гарматок. Тепер уже напевно і на Бригідки впадуть бомби!

На прохід ще випускають. Нерівномірно і на короткий час, все таки випускають. І Юзьо подає нам звідомлення, щораз більш фантастичні: Катовиці впали, Краків евакуйований, Варшава збомбардована, ОУН пішла в “зелені кадри”²²⁾.

В тюрмі щораз дошкульніше. Нема вже води, кажуть, бомби ушкодили водогін, воду беруть з криниці на городі, мало її, видають по квартирці денно на особу. Тільки до пиття, не можна ані помитися, ані скарпеток випрати. В камері гаряче і нестерпний сморід.

²²⁾ зелені кадри — партизанка.

Випускають на волю слідчих в'язнів з неполітичних справ. В канцелярії начальника урядує військова комісія, набирає добровольців. Мабуть беруть і тих, що засуджені нижче трьох років. Хто його знає, скільки в тому правди, але справді в тюрмі пустіє. Забрали й нашого поляка, залишили самих націоналістів у камері, стільки користи, що принаймні виспатися вигідніше, бо ночі від бомб спокійні.

Тільки непевність нас мучить, невже ж усю війну так сидітимемо? І як вона довго потриває, та війна? Авже ж, неменше трьох місяців, може шість. Як не як, але все ж таки це тридцять мільйонів людей і двомільйонна армія, проти Німеччини не встоїться, але й не впаде так легко. Нікому і в голову не заходило, що в час тих наших балачок Польща вже лежала на лопатках, її президент і прем'єр утекли за границю, а начальний вождь покинув свою армію на призволяще.

Юзьо далі преспокійно звітує: німці в Тарнові, німці в Ряшеві, німці під Перемишлем! Не довго й інформував нас, бо за кілька днів припинили нам прогулянки.

Рахуємо дні, дійшли до 10 вересня. Десять днів війни...

Щось шпортає біля колодки в дверях, якась незвична рука відкриває двері. Входить незнаний ключник, обличчя перекошене злістю, в руках папір, відчитує наші назвища.

— Забрати речі й виходити на коридор!

Не виходимо, а вибігаємо. Куди ж це? До іншої камери, а може на волю? Притаєна й несміла надія зараз же потухає, коли бачимо на коридорі довжелезну чергу в'язнів і цілу тічню ключників, — з кожної камери виводять по кільканадцять чоловік, ставляють у дворяд під стіною.

— Праворуч! Марш!

Ідемо в напрямі відділу слідчих суддів, але минаємо їх, спускаємося сходами вниз, заводять нас на коридор

біля “коритарні”²³⁾), відчиняють три великі келії. За-
лазимо туди гуртом, де кому ближче.

Там уже повно народу, вітають нас, розшукуються
знайомі. Дивуємося, чого нас зігнали всіх докупі, роз-
казуємо один одному, що пережили за цей час і діли-
мося при тому вістками. Хоч і не багато знає кожен зо-
крема, але всі разом мають що розказувати цілу ніч.

Для мене це в більшості зовсім чужі люди, не знав
я їх ні з бачення, ні з назвища, хоч мене знали або про
мене чули майже всі з них.

Весь день кружляють літаки над Львовом, час до
часу чути глухі вибухи бомб, десь далеко. Безнастанно
цокотів скоростріл з даху сусідньої мабуть кам'яниці,
а може і з Бригідок. Все те денервувало й наганяло
страху, хоч чомусь у цьому великому гурті людина по-
чувалася спокійніше. А може й тому, що ми були на
самому низу і над нами два поверхи грубих мурів.

Стіни Бригідок при землі грубезні, так що в дірі
вікна, по середині якої була ґрата, можна не тільки ви-
гідно сидіти, але й лежати. Цілий день сидів там Бодьо
Гнатович²⁴⁾ ще з одним другом, заглядали за літаками.
Виглядали мені через те дуже відважні, — я таки волів
триматися здалеку від вікна.

Всі розмістилися попід стінами, по середині камери
зробилася доріжка для проходу, там ходили ми по чер-
зі, змінюючися що якийсь час. Співали при тому різних
пісень, що їх я вперше в своєму житті чув. Коли я ви-
ходив з тюрми в 1936 році, ми співали або старі рево-
люційні пісні, приклавши їхні слова частинно до націо-
налістичної ідеології, або стрілецькі пісні та інші воєн-
ні мелодії. Всього дві-три пісні з повоєнної дійсности, що
зродилися в таборах інтернованих. Я був здивований,
як за три роки багато тут змінилося. Одну за другою
співають пісень, все на маршове темпо, а все з револю-
ційного націоналістичного підпілля. І мелодії мені спо-
добалися, я мугикав їх під носом разом з іншими. Ці-

23) коритарня — місце, де передавалися харчі для в'язнів.

24) д-р Богдан Гнатович, сотник УГА.

каво, чи списав хтось ці пісні і чи збереглися імена їх авторів, було б насправду шкода, якби пропали вони в забутті.

Спочатку співали тихенько, далі півголосом, а дедалі щораз більша охота приходила і загули хором на все горло. Надиво ніхто з ключників не приходив лягтися. Двері відчинялися тільки на те, щоб подати саламахау і винести параші. Ключники присмирніли, десь поділася їхня бундючність, дехто з них і по-українськи пробує закидати, від декого заносить горілкою.

Ані ліжок ані сінників не стало б і для половини з нас, кожен приляг, де і як міг. Мені призначено ліжко, помимо моїх усього тридцять і трьох років уважався я вже за “старшого”, це здебільшого самі юнаки.

Рано ані дзвінок нас не будить, ані звичайної перевірки нема, та ми за звичкою повставали в свій час. Не вспіли ми ще нахлептатися ранньої саламахи — кажуть нам забирати речі й виходити. Тим разом ведуть на подвір'я, під вартівню, там уже й інші стоять, націнюємо, що буде нас з півтори сотні. Кажуть, вдруге стільки взяли ще перед нами, вже їх нема, кудись забрали. Бачимо, під стінами сидить десяток поліцистів, а може й більше, у шоломах, з наплечниками, в руках кріси — повний маршовий виряд. Ого! Чи не на Березу це шлях?

Ранок гарний, погідний, але холоднувато. Був день 11 вересня. Стоїмо в гурті, перекидаємося словами, кажуть уставитися в дворяд. Паде команда: “Відчисли!” Оказується, є нас шістдесят три пари в дворяді, разом сто двадцять і шість чоловік. Ставати не кажуть по-військовому, цебто високі наперед, а що нижчі то далі до заду, ставай кожен, як хочеш. Молодняк претється наперед, жартує — трохи щирі ті жарти, а трохи в них шибеничного гумору — а “старші парубки”, між ними і я, потиху собі, ззаду. Оглядаюся, біля мене о. д-р Гриньох, за мною Гнат Бійовський, начальник Роздільні “Центросоюза” і мій земляк з Коломиї, з другого боку д-р Гнатевич. Кожен тисне клунок під пахою.

Зачинають брати з-переду до канцелярії, по чотирьох. Не знаємо, що діється з ними, на подвір'я вже не вертаються. Досить поволі йде та історія, навкучило вже стояти. Ось ще одна чвірка — і вже на мене черга. І раптом — процедура вривається. Чуємо піднесені голоси з канцелярії, перемовляються ключники з поліцистами.

— Возьміть ще й тих.

— Не можу, не маю стільки людей для ескорти.

— То я їх звільню.

— А що мене це обходить? Я маю наказ узяти сто людей, а з рештою ви собі хоч голову ламайте!

Ще кілька нецензурних слів, голоси глухнуть, мабуть хтось замкнув двері.

А ми стоїмо. Чуємо, в тюремній брамі рух, це виходять наші друзі. А ми далі стоїмо. Довго там стояли чи коротко — по якомусь часі кажуть:

— Назад до камери!

Що сталося? Виявляється, що поліція дістала наказ відвезти означену кількість в'язнів до концентраку в Березі Картузькій. Визначено ескорту, по одному поліцистові на стільки то в'язнів, і все відбувалося "приписово", як каже закон. В тому часі ще всі зважають на законні приписи. Отже це мусіло відбутися так, що найперше звільняють в'язня з тюрми. Дістав він назад свої речі і гроші, якщо мав їх зложені в канцелярії, розписувався на те і з тою хвилиною відпадав з-під судової юрисдикції та діставав до рук карту звільнення з тюрми. А в тім же самім моменті доручували йому червону картку з підписом адміністраційної влади, що його наново арештують і відвозять до "місця відокремлення" — так у Польщі урядово називався концентрак. Тих підписаних червоних карточок командант транспорту приніс з собою рівно сотню і не хотів узяти ні одного в'язня більше. Тюремна адміністрація знайшлася в клопоті: приготовляючи нас до транспорту вона всім виповнила картки звільнення з тюрми, викреслила нас зо свого евіденційного стану, приготвила зворот де-

позитів, не вважала нас уже своїми в'язнями. Теоретично ми вже були вільні і не належали більше до тюремної влади, а тут поліцист відмовляється нас перебрати. Начальник телефонує до прокурора — ніхто не відзивається. Лучиться з ним телефонічно на приватну квартиру — і там нікого нема. Дзвонить до поліції, до суду — даремна справа! В цей день одинадцятого вересня нікого з польської влади не було вже у Львові, а якщо й був, то зайнятий своїми справами, як утекти і сховатися. Дурна ситуація — цивільної влади вже нема, а військової ще нема і не знати, до кого вдаватися, що робити з в'язнями, яких ще добрих кілька сотень лишилося в Бригідках. Треба їх годувати і пильнувати, а тут ціла адміністрація найрадше сама дремнула б, аж курява пішла б!

Про все те довідалися ми аж увечері. Несподівано, вже після вечірньої саламахи, викликали нас знову “з речами” — тих, що лишилися з раннього транспорту. Тепер ми вже певні, що їдемо до Берези, під охороною ночі перед німецькими літаками.

В канцелярії приймає нас “пшодовнік” Гук. Цей Гук мабуть був перекинчиком з української родини, ненавидів політичних в'язнів, шкодив їм, як міг, хоч старався притримуватися коректних форм. А тепер посміхається люб'язно й говорить до мене по-українськи.

— Зараз вийдете на волю, пане Книш.

— Та що ви, жартуєте?

— Та ні, їй Богу ні, ось зараз побачите, всіх вас звільнять.

Надскакує біля нас, турбується, чи маємо всі де почувати у Львові.

Що за біс? Та невже він тільки насміхається? Не хочеться вірити, щоб випускали, це підступ якийсь, напевно за воротами жде поліція і попадемо з дощу під ринву.

Але ні. По-одному підходимо до стола, при ньому сидить комісар, на столі купка конверт — там наші годинники і гроші, все це нам віддають за розпискою, да-

ють кожному карту звільнення. Відразу найшлося в мене доволі грошей, бо з “Центросоюза” вплатили мені платню за останні два місяці до в'язничного депозиту, я не мав змоги тих грошей зужити.

Ще хвилина і ми вже під воротами, стоїмо в парі з Гнатом Бійовським. Заскреготів ключ, двері розкрилися і ми вибігли, хильцем, миттю опинилися по другій стороні вулиці, все ще нам здавалося, що під брамою поліційна засідка. За рогом вулиці Коллонтая пристаємо. Темно, ліхтарні на вулицях погашені, нема руху на вулицях, тут і там снуються якісь прохожі, хоч година не пізня ще, щойно минула дев'ята.

Каже Гнат:

— Я таки не йду додому. Лихий його знає, чи не прийдуть вночі.

— Я й не маю куди йти, моє мешкання зліквідоване.

По нараді умовляємося, що Гнат піде до спільних наших знайомих, а я навідаюся до батьків Рені. Якщо не знайду собі пристановища на ніч — Гнат буде ждати на мене до 11 години. А вранці стрінемося в “Центросоюзі”.

Батьки Рені жили не дуже далеко, під дванадцятим номером Задвір'янської вулиці. В хаті ще не спали і коли я нагло з'явився, здавалося, що це кара з того світа прийшла. В тюрмі я висох, як хорт.

Рені нема. Як тільки почали частіше падати бомби на Львів, виїхала вона на село до знайомих. Власне, не просте це собі село, а щось у роді купелевої місцевості — Шкло під Яворовом. Поїзди вже не ходили, якийсь фіякер²⁵⁾ згодився завезти за доброю заплаатою.

Суди перевезено мої речі з давньої квартири, бібліотеку, і тут мені запропонували залишитися. В місті, кажуть, спокійно, життя йде нормально, тільки щоденні нальоти денервують.

Тієї ночі, після двомісячної боротьби з блощицями, ждав мене королівський сон на чистій постелі.

²⁵⁾ фіякер — кінна повозка.

Вранці йду до “Центросоюза”. Ранок удався гарний і соняшний, насолоджуюся прогулянкою, іду пішки, трамваї не ходять. Бюра “Центросоюза” відкриті — але порожні, я самий там. За хвилину приходить Йосип Курилко²⁶⁾, Голова нашої Ради Службовців Центросоюза, вітаємося сердечно, він розказує мені, що тут діялося за моєї відсутности, що дирекція “Центросоюза” — не дуже похочувала інтервенювати за мною, лякалася репресій, але таки мусіла, під натиском організації службовців і Рені. Розповідає теж про ситуацію на фронті. Ані з газет, які ще виходять, хоч не всі і в зменшеному об’ємі, ані з радіо нічого не розбереш. Але в місті повно втікачів та евакуйованих з заходу, розказують, що німці зайняли вже Перемишль, от-от і будуть у Львові.

Посиділи ми трохи, побалакали, запросив мене Курилко на обід. Це було полудне. Не встигла господиня подати обіду — далася чути сильна стрілянина. Гарматні стрільна падають на місто, знявся вогонь, горить якийсь більший об’єкт у середмісті. Безнастанно тиркочуть скоростріли, дець з західньої сторони, від Богданівки, чути густу крісову пальбу. На Вулецькій горі, де мешкав Курилко, раптом зароїлося від вояків. З усіх сторін з’явилися, видно, помучені, в запорошених черевиках, маршували у відступі. Ходять між хатами, п’ють воду, крутяться безладно — ні одного офіцера між ними. Повітря наелектризоване — навколо поляки, кілька лише українських родин живе в тому закутку на горі, бояться погромів. Вистане доносу когось з сусідів — і ви на ласці солдатні, що в розпачі і в лютті за програму війну.

Все позаходило до хат, боязко виглядають крізь вікна, та воякам нічого не в голові, от коби спочити. Стріли не вгавають, раз-у-раз тріскотнява біжить повітрям, гармати далі б’ють, тільки літаків ще не чути. Стріли наче наближаються, вже й літаки на небі появилися, всі в переполосі збігаємо до пивниці.

²⁶⁾ Арештований більшовиками в 1940 році — пропав безслідно, залишив дружину і двоє хлоп’ят.

І нагло тиша. Ні одного стрілу. Курилко висунув носа з пивниці — нема вже й вояків, зникли, як дим.

Треба мені йти. Обережно, не то йду не то скрадаюся вулицею Сапіги, біля техніки стійки не пускають даліше, завертають назад, кажуть, німецькі танки вдерлися до міста аж до костьола св. Єлисавети. Не маючи де подітися, заходжу до будинку Ревізійного Союзу Українських Кооператив, недалеко звідти, при Технічкій вулиці. Застаю там кількох знайомих, що їх, як і мене, заскочила стрілянина в місті, не можуть вернутися додому. Між ними ревізор Грещак, шурина Сеника-Грибівського. Рішасмося заночувати тут, а там побачимо, що буде завтра. Щораз забігає хтось з міста, розказують, що перша паніка вже минула, спочатку думали, що німці з одного наскоку займуть ціле місто, та вони дійшли тільки до перехрестя вулиць Городецької і Сапіги, вернулися на Богданівку. На українців пустився ляк, польське шумовиння піднімається. Зараз на початку війни проголошено в радіо і в пресі заяву львівності українських послів з Василем Мудрим на чолі, передавали теж якийсь заклик митрополита Шептицького і це на мить поляків заспокоїло. Але хтось чув по радіо наказ Костека-Бернацкого²⁷⁾, щоб творити міліції для оборони і нищити притасних внутрішніх ворогів Польщі — пряме під'юджування вулиці до погромів національних меншин. По вулицях справді ходять підрутки з крісами, декого вже арештували, дехто пропав у тій суматосі. Небезпечно тут сидіти, всім відомо, що це українська установа, кожної хвили може надбігти якась польська банда. Та куди підемо під ніч?

Уже й голод дає про себе знати, змилосердилася над нами жінка сторожа, винесла щось їсти.

Полягали ми на цементовій долівці в коридорі біля пивниці і так перебували до ранку.

Наступний день пройшов трохи спокійніше. Десь за містом далі торохкотіли стріли, догоряла запалена

²⁷⁾ Перший командант концентраку в Березі Картузькій, потім польський воевода, після вибуху війни — міністр внутрішніх справ. Жорстокий садист і не зовсім нормальна людина.

вчора Скарбова Палата, тут і там літаки скинули кілька бомб. Одна з них упала в Єзуїтському городі недалеко від нашого будинку, вбила тільки одного чоловіка, якогось машиніста з Кракова. Дивна людська доля! Цей машиніст провадив останній поїзд з Кракова до Львова, кілька днів їхав під обстрілом літаків, щасливо добився до Львова, щоб тут знайти смерть від відламка бомби.

Під вечір хтось сказав, що вже вільна дорога аж до залізничного двірця і ми розійшлися по хатах.

Недалеко нашої кам'яниці поставлено впоперек вулиці барикаду, посередині барикади невеличка гармата, націлена дулом на південь, біля неї вояк на стійці. Як тільки минула перша паніка, хтось крикнув: "Ставити барикади! Боронити місто! "Не дами Львова" Якась розістеризована баба кинулася виривати кам'яні плити з хідника. Потім прийшло військо, поправило ці барикади, що мали бути запорою проти німецьких танків, на перехрестях поставили гармати. В моїй околиці до самої капітуляції ні одна з тих гармат не вистрілила, тільки й руху біля них, що три рази на день польова кухня привозила їсти воякам.

Всі сидимо вдома, ніхто не йде до праці, тільки балакають безнастанно. Настрої дуже поділені: одні горляють у патріотичній екстазі, другі мовчать, похнюпивши голови. Життя в кожній кам'яниці на половину перенеслося до пивниці. Одна жінка в нашій хаті знесла туди матрац і за цілий тиждень, до капітуляції, не рушилася звідти, там їй і їсти приносили.

Вдень — нічого замітного. На залізничному двірці розбили якісь магазини і тепер їх розкрадають. Везуть усяке добро на візочках і тачках, а то просто й у мішках на плечах тащать. Патріотизм патріотизмом, але борошно і цукер — ласі речі, чому б не поживитися?

Нема води ані світла. Воду беруть з криниць. Одна така криниця є в м'ясарській фабриці "Центросоюза", зараз при рівнобіжній вулиці, під ч. 25 Львівських Дітей. Викопано її на резерву, якби поспувалися міські

водопроводи. Тепер сторож запустив у неї вужа з гуми і три рази денно видає воду сусідам. Стоїть довжелезна черга, силкуються говорити по-українськи. Один каже, що його жінка — з українців, друга пригадує собі, що її мати хрещена в церкві св. Юра. От тобі і “польські Львуф”! Якби так українська влада — і ніху б не стало після поляків!

В магазині “Центросоюза” великий запас яєць. Продають їх родинам працівників по зниженій ціні, купують і я дві великі скрині для своїх майбутніх тестів, хто знає, як ще буде з харчами.

Літаки далі кружляють над Львовом. Люди вже до них привикли. І бомби рідко падають, тільки на військові об’єкти, скидають їх дуже прецизно.

Зате тільки надійде сумерк — міняється обличчя міста. На вулицях рух, як перед війною. Це найбезпечніший час, коли вже нема літаків і ще не почали стріляти гармати, кожен хоче використати його, навідатися до знайомих, справи якісь полагодити. Для мене тоді найбільш загрозово, — військові стежі ходять від хати до хати, перевіряють документи, забирають молодих людей до всяких робіт для війська. Тоді теж і “страж обивательська” гуляє. Тяжко рішитися, що краще, чи вдома сидіти, чи йти кудись. Найбільше шукають по пивницях, отже я тоді сиджу в кімнаті.

Година-дві і життя знову завмірас. Бо точно в півночі зачинають грати німецькі батареї. Б’ють не салвами, тільки окремими вистрілами що кілька секунд. Калібер невеликий, не так шкоди від того, як нервування. Невідомо, яка частина міста прийде на чергу цієї ночі. А то візьмуть на приціл якусь вулицю і що десять-п’ятнадцять метрів падає стрільно по дахах і вулицях, наганяє страху людям. Зараз другої чи третьої ночі попала під обстріл Задвірянська вулиця. Я ще й штанів не натягнув, як усе проминуло, стрільно зачепило за обдашок нашої кам’яниці і розірвалося десь на вулиці.

Десь подівся в мене перший страх перед бомбами й гарматами, я чудово висиплявся б, — якби мені дали.

А то, тільки зачнуть бити десь по місті, а вже ду-ду-ду, все біжить по сходах до пивниці. В мене сон твердий і я того не чув. Але термосить мною мати й тітка Рені, щоб залазити в пивницю.

— Швидко, швидко, вже стріляють!

Я щось бурмочу спросоння й обертаюся на другий бік. Тоді мене просто стягають з ліжка і я одягаюся.

З другої кімнати чути голос:

— Не йдіть! Не слухайте дурних бабів!

Це мій тесть. Нічого собі не робить з бабської біготи, спокійно лежить у ліжку, один раз тільки був у пивниці і то вдень, подивитися з цікавості.

Мабуть не тільки в жида хворобу, але і в людину страх можна вмовити. Коли мене так кілька разів наніч алярмували, я й справді почав лякатися і потім сам уже сходив до льоху.

Хоч і не переливки це — війна! — та на світ дивився я радісно і, помимо ляку час до часу, не покидав мене гумор. Найголовніше — я на волі, не давлять свідомости тюремні мури.

Правдивий страх прийшов аж після того, коли проголошено в радіо 17 вересня, що Червона Армія перейшла Збруч, щоб визволяти Західню Україну й Білорусь з неволі “панської Польщі” і “боронити мирне населення” перед сваволею польської салдатні. Від того справді муравлі під шкурою пробігли. Неначе два велетенські млинські камені наближаються до себе і за хвилину на порох змелять усе, що між ними. І нема з ким поговорити, порадитися, розгубився всякий зв'язок. Замкнений в обложеному Львові, як у горшку, як той заць, що ані йому вискочити, ані виплигнути.

Вже на другий день большевики підступили під Львів, оточили його від сходу й південнього сходу, стали на лінії між Винниками і Львовом, дожидали кінця. Який той кінець буде, не могли знати люди по пивницях. Пускалися фантастичні вістки, що аж тепер німцям буде капут — Червона Армія прийшла рятувати Польщу від Гітлера. То знову, що німці стоятимуть,

а большевики будуть здобувати місто. Для більш тверезих щойно тепер став ясним властивий сенс пакту Ріббентроп-Молотов: поділилися Польщею і так їй прийшов неславний кінець.

Знайшлися такі, що бачили большевиків на передмістях Львова. Суперечні собі оповідання то розводилися над їхньою силою і кількістю, то зневажливо і з погордою говорили про їх зовнішній вигляд. Годі в тім визнатися, та скоро наочно про те переконаємося.

Над містом тисячі білих карток, то підлітають догори, то спадають вдолину, вітер крутить ними, на погідному небі виглядають, як стадо птахів, що не може рішитися, в котрому місці сісти на землю. Це летючки, скидають їх німецькі літаки. Дають двадцять чотири години до надуми, щоб здаватися, після того грозять зрівняти місто з землею. Жінки й діти та неозброєне цивільне населення може вийти з міста шляхами на схід і південній схід, подано докладно, куди можна йти. Кличуть здаватися, дальший опір безнадійний, принесе величезні втрати і знищення міста.

Жах упав на людей, чомусь усі думали, що поляки не будуть здаватися і німці свого слова дотримають, пустять тисячку літаків на Львів, залишать купу згарящ. В нашій околиці не видно багато війська, але, кажуть, на передмістях і коло деяких добрих для оборони об'єктів, як ось цитаделя, розташувалися гурми вояцтва. Навколо Львова вінцем обставлено батареї гармат, амуніції вистане хоч би й на місяць. Цікаво, протилітунських гармат майже не чути, крім кількох десь під цитаделю. А останнього пів року перед війною ішла шалена акція за т. зв. ПОП (Пожичка оброни пшеціфльотнічей), здирали примусово гроші з кожного індивідуального податника, з кожного торговельного і промислового підприємства. Скільки я самий зужив часу по всяких податкових достойниках, на вечері й підвечіркі з ними, щоб рятувати "Центросоюз" перед надмірним оподаткуванням на ПОП, скільки хабарів підсунули ми різним грубшим і тоншим "рибам"! Зібра-

лися колосальні гроші й усе те пішло чортові в зуби. Самі поляки розкрали свою Польщу.

Остання ніч. Ультимат минає на другий день вполудне. Вже й гармати не б'ють, навіщо, коли й так завтра час буде. Ані з нашої ані з сусідніх кам'яниць ніхто не вибирається тікати зо Львова через Зелену і Личаківську вулиці — як гинути, то згинути, але в себе, на своєму місці. Не йду і я. Якби так на захід, у німецьку сторону, пішов би й батьків Рені взяв би, але до большевиків іти не хочеться. Хоч вони й “визволяти” прийшли, але смерть у них певна, скоріше чи пізніше, а тут кожен має надію, що бомба впаде десь інде, тільки не на нього. Настрої в людей — щось ніби надія перемішана з резигнацією, ні сліду вже в поляків чванькуватого “не дами”! Люди стоять купками по брамах, готують про всячину, якісь жінки йойкаються. А потім усі поснули. Що принесе день?

Ще добре до полудня рознеслася вістка про капітуляцію. Хтось бачив у місті, як їхала польська делегація на схід з білими прапорами, ішла переговорювати з большевиками, від пертрактацій з німцями відмовилася. Є чутка, що це під впливом жидів, що військова команда, як тільки почула про перехід границі Червоної Армії, хотіла скласти зброю, але жиди зложили величезні гроші, щоб витримати, доки большевики не підсунуться під Львів і тоді здати місто в їхні руки. За хвилину нова вістка. Вже здаються, скидають зброю на купи, вояки розбігаються по хатах і просять цивільних одягів, не хочуть іти в полон. Справді, десь зникла стійка біля нашої гармати. Личаківською вулицею в'їжджають уже большевицькі танки, туди купами збігаються люди дивитися на “чубариків”, таку назву дали большевикам.

Покищо переважає в людей цікавість. Ще не чути розмов, що буде завтра, ані за Польщею не жаліють, кожному цікаво поглянути на “доблесну Красную Армію”. А вона вже вмашеровує на вулицю Сапіги.

Іду і я подивитися. Їдуть величезні танки, і не думав, що можуть бути такі великі. Досі я бачив танки

або на парадах, коли верталися з літніх маневрів, або в кіні. Та куди їм до тих колосів! Рахую: один, другий, десятий, двадцятий — і лічити надоїло. Женуться скоро, з кожного виглядає вояк у беретці, махають руками до людей. Освоїлися вже, бо як тільки входили в місто, націлили гарматки на вікна, сподівалися стрілів.

Другою стороною вулиці, повз них, їде кіннота. Люди малі, миршаві, паршиво зодягнені, дехто в полатаних одностроях. Лиця загорілі, багато косооких монголів — мабуть якась азійська частина. Скалять зуби до людей, вдаряє білина зубів на тлі засмалених облич. Та сміються до нас, помахають руками, щось вигукують, але гармідер такий, що нічого не розумію. Їде їх маса. Майже годину стою і кінця не бачу. Пригадую, як у першій світовій війні під час другого приходу московської армії до Галичини попри нашу хату два дні і дві ночі безперерійно переливалася московська кавалерія. Та тоді вона була гарно зодягнена, в баранячих шалках з кольористими днами, з кинжалами за поясом, пригравали на балабайках та інших якихсь інструментах, чудували людей танцями на конях в часі їзди. А тепер — щось не віс від них страхом, тільки свідомість величезної маси притолочує.

Що мені робити? Чорт його знає, яка буде політична ситуація, нічого сам не вигадую. Заки зловляться якісь контакти, мине добрих кілька днів, може й довше. Невідомо, чи большевики підуть далі, за Львів, аж до Сяну? Це виглядало б логічне, коли судити з їхньої радієвої проклямації при переході Збруча.

Поки так б'юся з власними думками, вже й вечір настав. Завтра настане в місті інша влада, інші порядки. За одну ніч узяв дідько Польщу, говорить хтось за мною. Якийсь старший чоловік.

Хіба піду довідатися, що будуть робити в "Центросоюзі". Недалеко, при сліпій вулиці вбік Потоцького, жив директор "Центросоюза", Юліян Шепарович, треба піти запитатися, які пляни в кооператорів. Наразі їм ще найменше лякатися большевиків.

В Шепаровича застаю Романа Купчинського, обидва неначе спокійні, та під удаваним споксєм видно нервово нап'яття. Довідаюся, що багато українців тікає з Львова на захід, дехто поманджав відразу вполудне, як тільки почали большевики входити в місто.

Купчинський розказує, як то було перед двадцяти роками в Україні, коли большевики займали якесь місто. Вже першої ночі гуляла Чека. Тут мабуть зачнеться це пізніше, ані сьогодні, ані завтра покищо нема чого лякатися, але прийде напевно, большевики не були б большевиками, якби не вистрілювали немилих собі і ворожих режімові людей. Він сам не знає ще, на яку стати, не дуже хочеться скитатися по еміграції на старші роки, але мабуть таки прийдеться.

Шепарович нікуди не рухається. Його дружина захворіла, син щойно з операції сліпої кишки вийшов, сьогодні перший день удома. Він їх не кине і сам не піде. Большевики вже проголосили, щоб завтра в звичайній годині всі ставали до своєї нормальної праці і він переказав, кому міг, щоб о восьмій годині всі, хто ще живий у Львові, прийшов до праці на своє місце: централю "Центросоюза" і навивальню ниток при вулиці Зіморовича, фабрика мила, фабрика свічок, паківня чаю і какао — при вулиці Потоцького, роздільня і м'ясарська фабрика при вулиці Львівських Дітей, всі м'ясарські крамниці по місті, гальянтерійний магазин на головному дворці, — все завтра зачинає працю.

Надума в мене коротка. До праці не піду. Але побуду кілька днів у Львові, подивитися на нове життя, може ще з ним побачуся. Хотів би дістати гроші з свого пенсійного фонду в "Центросоюзі", мало в мене грошей на дорогу. Дістаю від Шепаровича тим часом п'ятдесят золотих, — це весь мій капітал.

Надворі вже зовсім темно. І тихо, майже не видно нікого. Може большевики видали заборону ходити вночі? Все таки, пройдуся трохи по вулиці Сапіги, так довго сидів у хаті, кортить походити по свіжому повітрі.

Іду поволі, заглиблений у думках. Напроти костьола св. Єлисавети:

— Стой!

З-за рога вулиці виходить кілька людей, у шоломах, з крісами через плечі. Большевики? Ні, львівські жидки. Мабуть міліція так хутко сформувалася. Світять ліхтарками, бачу червоні перепаски на рукавах.

— Документи у вас єсть?

Силкуються говорити з-московська, слабо їм іде.

В Польщі ніхто на вулицю не вийшов без документу, — витягаю свою книжку з Суспільної Обезпечні, щоб показати, що я “робочий чоловік”.

Жидки присвічують, приглядаються. А щоб ти скис! Бачу між ними знайомого комуніста, сидів колись зо мною в Бригідках, дуже добре пригадую обличчя — назвище забув. Він тут за верховода, видно, пізнав мене теж.

— Ви підете з нами.

— Куди?

— Тут недалеко, до нашої команди.

— Слушайте, громадянине, нікуди я з вами не піду. Я людина спокійна, вертаюся додому.

Жидки настобурчилися, заклацали крісами, хочуть надати собі грізного вигляду.

— Нема що довго говорити, або йдете з нами, або будемо стріляти.

Супроти такої загрози нічого робити. До станиці з ними піти не смію, хто знає, що там, може вже й НКВД урядусь, може й не будуть відразу стріляти, але знову запроторять у тюрму. Тільки з одної вирвався, — страх не хочеться в другу лізти.

Скручуємо на Городецьку вулицю, ідемо вниз до середмістя. Нема сорому признатися, большевиків я лякався, хоч ще добре їх і не бачив. Але щось не брався мене страх перед львівськими жидками. Хоч і не дуже до сміху, але й нема охоти брати того надто серйозно.

Їх чотири й озброєні, проти мене одного, без зброї. Шанси малі, але рахую, що напевно стріляти добре не

вміють, бігти не будуть, бо повдягалися в довгі шинелі. Треба втікати в одну з темніших бічних вулиць, двох звалю напевно, заки решта спам'ятається — вже буду далеко. Зайво відкладати, тільки доходимо до найближчої поперечки — акція!

Трохи грають нерви, але так завше: як тільки діло почнеться, — де не візьметься спокій.

Аж тут — кроки напроти. От тобі й на, друга стежа!

— Стій, хто це?

По-українськи. Віддихаю легше.

— Свої, товариші.

Підходять ближче — п'ять хлопців, без шоломів, тільки з крісами й перепасками на руках. Знову світять ліхтарки і, так мені видається, бачу між ними знайомого, націоналіста.

— Що це за чоловік?

— То підозрілий чоловік, ми його ведемо до команди.

— Ваші документи!

Знову витягаю книжечку Суспільної Обезпечні.

— То свій чоловік, — до них, — можете йти додому, — до мене.

— Ну, товаришу, яке ви маєте право? Це наш чоловік, ми його арештували!

— Мовчати! Це свій чоловік, ми його знаємо, нема його завіщо арештувати...

Не жду на кінець суперечки, ноги на плечі і чимдуж додому! А спасибі хлопцям, що в добру пору надійшли! І як воно, що большевики вполудне прийшли, а вже ввечері міліція на вулицях?

Ця вечірня пригода пересудила справу. Не можу лишатися, хоч як хочеться приглянутися ближче большевикам. Знає мене в місті багато людей, усім я відомий, як націоналіст, значить — контрреволюція! Вже першого вечора наткнувся на знайомого комуніста, нема сумніву, що спіймають на вулиці, або до хати придуть за доносом.

В хаті переконують мене залишитися. От-от і Рені невидно, як тільки прочиститься дорога, вона вернеться до Львова. А там — якось будемо жити, що всім, те й нам.

Щоб якось їх зацитькати, кажу, що йду напроти Рені, стрінуся з нею в Шклі, вийшовши зараз же, прийду там на ранок.

Скидаю краватку, щоб надати собі більш пролетарського вигляду, кладу в торбу пару білля і трохи харчів, працююся й виходжу.

3. РОЗДІЛ

ДОРОГА СТЕЛИТЬСЯ НА ЗАХІД

На Клепарівському дворці. — Несподівані товариші дороги. — Напряма на Янів. — Наздоганяємо німців. — Хто правцює, той удома не ночує. — Віднаходжу Реню у Шклі. — Возом до Яворова. — Пішки на Перемишль. — Вояки підвозять. — На мості в Радимні. — З автоколоною до Перемишля. — Вінчання наоспіх. — Пошлюбна подорож на танку. — В Коросні. — Переляканий кацап. — В ролі польських утікачів. — Хата фабриканта гуми. — Штаб полковника Сущка. — Стрича з Бойдунником і Барановським. — Ніяких надій на німців. —

Іду обережно, ховаючись під кам'яницями, щоб знову не наскочити на міліційну стежу. Пустка скрізь, живої душі не видно. Мені треба на Яворів, навіть не знаю, яким шляхом, хіба Янівською вулицею? Коби вийти за Львів, а там побачимо. Цікаво, чи большевики спинилися у Львові, чи йдуть ніччю далі?

Серед таких думок підходжу до залізничного дворця на Клепарові. Горять величезні магазини вугілля під голим небом, зайнялися від бомби. Ясно, як у день, і якесь несамовите явище: пломінкий вогонь б'є аж під небо, але горить спокійно, а довкола ні одної живої істоти, тиша, як у пустелі, тільки тріскотить вугілля під вогнем.

Ще трохи і передо мною двоє людей. Наздоганяю і якийсь час ідемо разом, я одною, вони другою стороною шляху. Хочеться знати, хто вони, але ні вони до мене ні я до них не підступаємо. Чую, час-до-часу перекидаються кількома словами по-польськи, їхня польська мова якась кострубата. Цілий час здається мені, що

їх звідкись знаю, вже я майже певний, що це українці. В одній хвилині неначе заслونا відкривається десь у моїй голові і пізнаю їх: один — це Богдан Катамай, він працював у редакції “Українських Вістей”, другий — Федюк, молодий ще, викладав у кооперативному ліцею.

Підходжу й вітаюся, радіємо, вкупі ліпше й веселіше ідеться. Їм дорога на Перемишль, там Дмитро Паліїв і його група визначили собі збирне місце. Власне, цей шлях веде на Янів, їм краще було б на Городок, але комбінують, що головним трактом маршує військо, легше пробиратися бічними дорогами.

Ми мусіли б розійтися десь коло Янова, бо я йду до Шкла. Є правдоподібність, що потім теж піду до Перемишля, там Реня була гімназійною вчителькою в “Українському Інституті для дівчат”, там мешкання має і речі напевно якісь залишила. Чи не краще б нам усім зайти до Шкла, припочити трохи, а потім далі разом до Перемишля?

Нехай і так, тримаймося вже разом.

Коло півночі наздоганяємо німців. Це задня сторожа, кільканадцять вояків, самі молоді хлопці, всі добровольці. Гарно зодягнені в своїх польових одностроях, чемні й увічливі. Питаються про новини зо Львова, знають уже, що “ді руссен” є під Львовом, та невідомо їм, що Львів зайняли большевики. Дістали наказ відступати, головні колони маршують на захід від самого ранку, вони охороняють відступ на тій дорозі.

Тяжко з німецькою мовою, не багато виніс зо школи, але якось порозуміваємося. Постояли ми трохи, курці позакурювали. Ідемо далі, кушпеляючи черевиками по тракту, бо ноги щось наче притомилися.

По обидвох сторонах шляху густий ліс. Це славні янівські ліси, тягнуться ген далеко, аж під Замостя. Колись ішли туди загони Хмельницького в марші на Польщу. Тут десь ціла польська дивізія ховається, лячно трохи. Приспішуємо кроку.

Вже і Янів минули, пора б розпитатися про дорогу, нема кого. Ось шлях піднімається вгору, видно закрут. На боці недогоріла хата — хтось сидить там. Вояк, українець у польській уніформі. Це його хата згоріла, його частина переходила недалеко, відступаючи на схід, майже не було там офіцерні, саме вояцтво, ніхто не знав, що й куди, от він і лишився позаду. Вдома нікого не застав — хата згоріла, жінка з дітьми мабуть на другому селі.

Питаємося, чи далеко до Шкла. Ні, не далеко. Трактом іти б кілометрів з десять-дванадцять, а коли б перетяти закрут долиною, буде не більше три кілометри, за годину і ми вже в Шклі. Тільки вважати: біля хати з бляшаним дахом звернути наліво, потім роздоріжжя з хрестом — знову наліво і біля великої груші ще раз наліво. Ввесь час тільки наліво.

Я за тим, щоб іти шляхом. Нехай і три години, але певно знайдемо, куди блукати поночі незваними околицями. Мої супутники переголосовують, щоб вибрати коротшу дорогу, навіщо тюпати кільканадцять кілометрів, коли от чоловік говорить, що за годину ми на місці.

Не дурний то вигадав, що “хто правцює, той удома не ночує”. Найперше, зійшли ми вниз у село і загубилися в вуличках. Вийшли на майдан, перехопила нас німецька сторожа, якийсь відділ війська розложився тут ночувати. Вартовому розказали ми, куди йдемо.

— Навіщо вам волочитися вночі, от я зараз розбуджу людей з першої-ліпшої хати, там і заночуєте.

— Дякуємо, нам дуже спішно, можемо не застати вже наших родин, вернуться, шукаючи нас, коли довідаються, що Львів упав, готові ми розминутися з ними в дорозі.

Вояк хотів би балакати ще, нудно йому стояти. Але як це, що в воєнному часі та ще й уночі вдається він у розмови з чужими людьми? Для форми тільки спитався, чи є в нас зброя, і відповіді не ждав. Якби так большевики — до ранку не пустили б.

Треба йти. Значить — увесь час наліво, так казав чоловік. Пів години, година. Чи не колом ми йдемо, бо ось наче той самий майдан, тільки з другої сторони. Що за мара, таки справді він! Невже нам так до сходу сонця колувати? Вже й назад на битий шлях хотіли б, не знаємо, куди. Хіба розбудити когось і спитатися.

Гримаємо в двері першої хати. В вікні показується заспаний дядько, боїться відчинити, хто його знає, що за люди, всяка погань тепер ходить, війна ж! Як можемо найприємніше, просимо дороги до Шкла. Як нам описав її цей дядько, то ми з того такі самі мудрі були, як і передтим. Може б прилягти десь під плотом і передрімати, заки настане день? Соромно перед нами самими.

На роздоріжжі біліє хрест. Чи не той це, що про нього говорив вояк під спаленою хатою? Наліво! Тут десь і село поділося, наче в землю запалося і ми знайшлися в свіжо засадженій соснині на піску. Ноги грузнуть по кістки, пісок сиплеться до черевиків.

Напоролися ми носом на лісничівку, вона закрита деревами від доріжки й огорожена дротяною сіткою. Хоч як пізно, та стоїть якийсь чоловік біля воріт. Сам один тут залишився, поляк. Удаємо і ми поляків, бідкаємося, що так “ойчизна” ні за цапову душу пропала. Оказується, що ми зблудили в ліску й ідемо назад у сторону Львова. Треба тільки обернутися і тою самою доріжкою простісінько до Шкла. Далеченько ще, кілометрів з десять. Бий тебе лиха морока, та це ж майже стільки, скільки було перед нами, як звернули ми з тракту!

Мої товариші геть охляли, ледве йдемо, а властиво бродимо по піску, високо підносимо ноги, як журавлі.

Сонце викочувалося вже поза дерева, як допиталися ми до хати, де жила Реня.

Загріли нам молока, Катамай з Федюком лягли спати, мене сон не береться. Трохи гордий я з себе, що найстарший — і найменше втомлений.

Сипляться питання, як там у Львові, що думають

люди робити, як батьки, як ведуть себе большевики. Реня кожного дня з німецьким словником у руці “урядувала” на гостинці²⁸⁾, розмовляючи з німецькими воюками, потішали її, що війна скоро скінчиться. Вона вихопилася з дому тільки в гумовому плащiku і з течкою білля, це мало бути всього на кілька днів.

Польське військо у відступі оминуло Шкло, зате цілі валки втікачів з заходу перевалювалися. Люди їх жаліли, давали їсти. Потім прийшли німці, “дивний наїд, сичать, як гуси”, казали селяни.

Вийшли ми на шлях. Рух і метушня, одні на схід, другі на захід. Військо виглядає грізно, хоч воюки сміються і жартують. Найбільше враження на мене зробили мотоциклісти: в шоломах і в цератових плащах, у відступі двадцять кроків один від одного промчала їх по шляху ціла колона.

Розказую свої пригоди: не можу лишитися під большевиками, мусів тікати першої ночі. Реня стоїть на розпутьті — і до батьків хочеться, тоді зо мною розлука, а коли обоє підемо на захід, хтозна, чи побачить ще батьків. Вагається. Може б я заждав на неї в Перемишлі? Вона повернулася б ще до Львова, забрала б трохи речей, з батьками попрощалася б. Тяжко мені розставатися з нею, а з другого боку, обіцяв же ж батькам, що приведу її додому.

Поїдемо наразі до Яворова і там побачимо, що далі робити. До Яворова близько, коні підвозять нас туди на полудне. В місті ніхто не знає ще про упадок Львова, я перший з новинами. В “Повітовій Торговельній Спілці” маю знайомих, їм цікаво, як ставить себе кооперація в нових умовах. Інформую, що “Центросоюз” буде по-старому продовжувати свою працю, доки зможе. Багато людей тікає на захід, але більшість лишається, ідуть лише ті, що мають за собою політичне минуле.

Вони залишаються теж.

Реня рішається іти зо мною до Перемишля. Іти му-

28) гостинець — в Галичині: битий шлях.

симо пішки, ніякого іншого способу туди дібратися. Дали нам у Союзі Кооператив якісь панчохи і хусточки — все, що можна було в них дістати — і йдемо, вже в чвірку, по шляху до Радимна. Щораз минають нас військові вантажні авта, то цілими колонами, то одним. Чи не підвезли б? Спробуємо. Спиняємо одне авто, друге — взяли б, але за багато нас, можуть узяти тільки поруч себе, на переді, не вільно саджати з-заду, там повно всякого військового добра.

Катамай пропонує розлучитися. Рені тяжко йти такий далекий світ у туфлях, нас двоє скоріше приймуть на авто, а вони, два парубки, дадуть собі раду. Неловко якось покидати нам товаришів дороги, але й справді, як же жінці тримати крок разом з нами.

Забирає нас перше авто, працюємося і кажемо собі до побачення в Перемишлі.

В авті два вояки, обидва молоді хлопці з Мінжену. Пливе розмова, дають нам свої адреси, домашні і на польову пошту, запрошують писати. Знають різницю між поляками й українцями. Хоч воювали з Польщею, не слідно по них ненависти до поляків.

За розмовою не завважили, як під'їхали до Радимна. Містечко по другій стороні Сяну, треба переїхати міст і перед самим мостом усіх спиняють:

— Цивільні особи висідати!

Воякам жалко нас, якби знали, що буде контроля на мості, були б прикрили плахтами і так перевезли. Може нам удасться пробратися на другий бік, подають нам місце, де стоїть їхня автоколона, вони підвезуть нас далі, аж до Перемишля.

З правої сторони Сяну широке оболоння і на ньому тисячі народу, майже самі чоловіки, хоч трапляються й жінки. Найбільше залізничників у рогатих шапках. Відступаючи перед німецьким напором, поляки евакуювали залізничний і технічний персонал, чимало добровільно тікали, тепер уся ця маса втікачів хотіла б вернутися додому, а німці не пускають через міст.

Ірина Книш

Що ж нам робити між тими людьми? Розтаборилися вони під голим небом, хто спить, прикрившись плащем і підсунувши клунок під голови, а хто стоїть купками й розмовляє. Чому ніхто не пробує перебраться через річку бродом або переплисти? Може сторожа скрізь береже переходу?

На мості стійка з кількох вояків, напереді старшина в цвікері²⁹⁾ і якийсь чоловік у військових чоботах і дощовику, але в цивільному капелюсі. Спинають кожне авто і зганяють цивілів.

Іду до них. Не хочуть пропустити. Лаюся. Це їх вина, німців, що я мушу тікати зо своєї хати, не можу ж лишатися на большевицьку ласку, большевики нищать інтелігенцію. Питаються, хто я, де працював. Заглядають у якусь лісту, натягаю шию і я, не дають мені дивитися, але ловлю одне слово — “україніше”...

Щось радяться між собою, потім до мене:

— Вийнятково вас пропустимо. Та коли ви не хочете попасти під большевиків, ідіть краще до Ярослав, не до Перемишля.

Сотні заздрих очей проводять мене за міст.

Присів я на горбочку і заки перекусив щось з клунка, що його дали нам на дорому в Шклі — вже Реня махає на мене рукою з авта. Віднайшла наших двох знайомих, вони вишукали собі якийсь претекст до Перемишля і завезуть нас туди. Йй-Богу, не злий народ, ті німці, не пропадемо.

В Перемишлі я тільки додаток до Рені. Всі її тут знають і люблять, вона тут “наша пані професорка”, а того голодранця в кашкеті і без краватки, що тягнеться хвостом за нею, обкидають підозрілими поглядами.

В місті вже “Український Комітет” на чолі з д-ром Володимиром Загайкевичем. Ідемо до нього, якраз вантажить свої речі на авто, вже німці проголосили, що Перемишль буде по большевицькій стороні, люди переносяться на другий бік, на Засяння.

²⁹⁾ Окуляри без оправ, що тримаються тільки пружиною на носі, пенсне.

В комітеті гамірно, якісь справи, перепустки, інтервенції, от як у кожному комітеті по цілому світі.

Німці ведуть себе коректно. Але першого дня вистріляли кількадесят жидів з-поміж купців та інтелігенції. Лісту мали якусь, наперед приготовлену, позбірала, хто не втік, і за лістою постріляли. Кажуть, ці жиди належали до якоїсь “Ліги для поборювання гітлеризму”.

Є вже й інші втікачі зо Львова. На рогах вулиць вистоюють люди, що їм нічого робити, і тут відходить політика.

Рознеслася чутка, що всі, хто бажає залишитися, реєструються в якомусь українському робітничому товаристві. Діачем там професор Демчук, учитель гімназії. Пішли й ми туди, зареєструватися на всякий випадок. Професор Демчук радить не йти на еміграцію, політика большевиків тепер мусить змінитися, вони приходять під кличем визволення українців і з'єднання їх в одній державі, старі речі мусять забутися.

На подвір'ї пізнав мене якийсь робітник, знайомий з дрогобицької тюрми.

— Куди будете їхати? І навіщо? Досить натерпілися ви за Польщі, час уже зажити вольним життям.

Якось не переконує мене те, на дні душі криється неспокій.

Стрічаю двох знайомих хлопців на роверах. Працювали в “Центросоюзі”, зо Львова втекли на Стрий і Самбір. Там бачили якісь українські відділи в темно-синіх уніформах, чули, є деь полковник Сушко, мабуть командує ними. Тепер усе йде на захід, місце стрічі визначене в районі Коросна.

Що день, то більше українців переходить на Засяння. Дехто вже на постійне перенісся і не показується на цьому боці. Большевики посуваються дуже поволі, є умова з німцями, що найперше мусять німці опустити якусь місцевість, а тоді входять туди большевики. Це, щоб обидва війська не стрічалися і щоб не доходило до сутичок. Завтра мають прийти до Перемишля. Прого-

лошено, що хто йде на захід, мусить перейти Сян сьогодні до шостої ввечері, після того замкнуть міст і нікого не перепустять.

В останній хвилині переважає в нас думка не вертатися до Львова. Таки небезпечно. Стільки людей іде на захід, знайдеться і для нас місце. Реня йде ще до директора своєї школи взяти трохи грошей і ввечері перейдемо Сян. Передтим хочемо одружитися, щоб іти в світ уже як чоловік і жінка.

Зробити це не легко. Священики залишаються на місці, такий наказ видав єпископ, що залишається теж. Але ніхто не хоче вінчати так на швидко руку, треба якоїсь диспензи, оповіді ще не проголошені, мене тут ніхто не знає. Відсилають мене до капітули, там знову передають з рук до рук. А час тікає, вже четверта після полудня, до шостої мусить бути по всьому. Нарешті дістав я дозвіл від о. канцлера Гриника, переконав його, що повинні бути задоволені, що люди шукають церковного шлюбу, і не ставити перешкод. Виписав мені картку до пароха одної з церков, називався він о. Маселко. Вже на кілька кроків чути, що втопив своє горе в чарці, але береться за своє діло.

Шлюб відбувся, як на перегонах. З проповідниці голосяться оповіді, а ми стоїмо біля дверей. Свідків узяли випадкових. Довелося майже вибігти з церкви і на кілька хвилин перед шостою, дня 23 вересня 1939 року перейшли ми Сян.

Засяння, частина Перемишля по лівому березі Сяну, місто мале, всього кілька вулиць. Українців жило там не багато, а тепер прийшлося там тримістити кілька тисяч утікачів. Перенісся туди й "Український Комітет". Реня мала там знайому родину маляря Запорізького, там мій й заночували.

Перед нами стало питання, що буде далі. Грошей у нас, що кін наплакав, жити з чого нема, на Засянні тіснота. Мандрувати дальше? Але куди? В Польщу, до Кракова, чи далі, в Німеччину? І як? Війна ще не зовсім скінчилася, десь ішли ще бої за Варшаву, країна не

так зруйнована, як дезорганізована блискавичними воєнними діями.

Пригадав я собі, що евакуйовані українці з Підгір'я мають збиратися в Коросні. Куди люди — туди й ми. Зараз вранці вийшли ми розпитуватися, котрий шлях на Коросно, може знову підвезе нас яке військове авто. Військових транспортів ішло багато, але все в напрямі на Ярослав-Ряшів-Краків, ледве чи їхатиме хто на Коросно. Будемо шукати.

Склалося щасливо, без довгих розшуків. Посередині Засяння була невелика площа, щось наче б ринок, і на розі однієї з вулиць стояв танк. Підійшли ми, щоб приглянутися з-близька, з танка виліз вісімнадцятилітній хлопчак, рожевий, як дитина. Обмацали ми танк з усіх сторін, Реня конечно хотіла залізти до середини, ввічливий вояк помагає. Довідуємося, що відбився він від своєї частини. Вона ще вчора відійшла до Ясла, він сьогодні буде їхати за нею навздогін та ще й буде авто, що лишилося для охорони. Ось і йдуть вони, ці вояки, просимо підвезти нас до Коросна. Витягають мапу, чи це по дорозі. Так, будуть проїжджати через Коросно, можемо сідати. Врадувані влазимо на вантажник, бо від'їзд кожної хвилини, найдалі за годину. Підстелили нам військові плащі на скриньках, щоб м'ягче, і так ми рушили в нашу пошлюбну подорож.

Самі молоденькі хлопці, наші вояки, все по двадцять літ. Тільки "транспортфюрер"⁸⁰⁾ з гордістю підкреслює, що йому вже двадцятьп'ять, він чотири роки в війську. Дають нам їсти консерви, це нам дуже смакує, бо авто таки добре підтрясає. Реня весь час щось з ними говорить, мені чомусь не дуже до розмови.

Гарні околиці довкола, дорога спокійна, людей майже не видно. Танк гуркотить на переді, ми їхали б швидше, мусимо до нього достосовуватися.

Почав падати дощ і показується, що до Коросна не така то вже близька дорога, ледве чи будемо там перед вечором. Це недобре, бо після шостої ввечері не вільно

⁸⁰⁾ керівник транспорту

цивільному населенню виходити з хат. Добрі хлопці хочуть нам допомогти і роблять щось, чого їм не вільно. Лишають танка самого, щоб скоріше підвезти нас, підждуть на нього в Коросні. І на тому не кінець. За яку годину заїхали ми на роздоріжжя, а в танкіста нема мапи, не знатиме, в котрий бік звернути. Один з воєнків зіскакує, щоб пождати на танк, ми піддаємо газу. Жаль нам його, мокне на дорозі, щоб нам було вигідніше, махає на пращання рукою.

До Коросна заїхали на кілька хвилин перед шостою. Годі під ніч зорієнтуватися, що робити в чужому місті, воєнки пропонують, що будуть ждати нас пів години, якщо до того часу не знайдемо собі нічлігу, вертаймося до них, вони виїдуть за місто, в першому селі заночуємо і рано вернемося. В місті примістити нас не можуть, мусіли б перше самі приголоситися в команді, а це незручно, танк ще не приїхав. Зворушує нас ця турбота й уважливість німецьких хлопців до зовсім собі чужих людей і в чужому, ворожому для них краю. Ніколи їх більше не побачимо, дають свої адреси, щоб до них колись написати.

Сиділо звідкись у моїй пам'яті, що в Коросні є один-одинокий український адвокат, Возняк на ім'я. Не мавши ніякого зачіпного пункту, не знаючи ні одної адреси, мусів я шукати його, щоб довідатися, де саме збираються українські втікачі й евакуйовані. Досить швидко допиталися ми до його мешкання й побігли підтюпцем, щоб шоста година не застала нас на вулиці. Мешкав він у гарній хаті з верандою, в городі, мусів бути заможна людина. Даремно гаяли ми час, не хотів з нами говорити, не впустив до хати, від порога відправив. Довідався я пізніше, що це кацап, за польських часів соромився українців, а по-українськи час-до-часу говорив тільки тому, що в околиці було кілька наших сіл і він рахував на клієнтів звідти.

Стемнілося вже зовсім, біжимо, щодуху, щоб застати ще авто на ринку, та ба! Вже й місце по ньому

застигло. Видно надіхав танк, вояки ждали умовленої пів години й поїхали.

Тут Реня взяла в свої руки ініціативу. Ми стояли напроти освітленого великого дому, це була ратуша в Коросні. Зайшла вона туди, представила нас за поляків зо Львова, що мусіли тікати перед большевиками. Захопила нас ніч у Коросні та й до того не знаємо, де дітися і що з собою почати. Мусіла добре грати свою роль, бо за хвилину вийшла в товаристві дижурного урядовця з білою перепаскою на руці, що служила за нічну перепустку, і він завів нас до чудового люксового мешкання. Кам'яничка була власністю жидів, що мали фабрику гуми й гумових виробів у Коросні. Коли прийшла війна, вкинули вони на авто, скільки змістилося, і чкурнули до Румунії, мали там другу таку саму фабрику. Мешкання лишили під опікою служниці з недалекого села, недоумкуватої трохи але доброї з серця дівчини. Тепер міський уряд заквартирував нас там, як утікачів, доки ще німці не довідалися про вільне мешкання і не забрали для себе.

Гаряча купіль, пухова постіль — добре починається еміграція! Служниця бідкається над нами, жаліє й догоджає, дає їсти. За двадцять золотих купуємо в неї всякого добра, черевики, скарпетки, якісь спіднички і для мене шкіряну куртку-тричвертівку, виглядаю в ній, як чекіст.

Щоправда, зараз на другий день німці всадили туди якогось військового лікаря, що забрав найкращу кімнату, але вистачало місця і для нас і для нього.

Ця щаслива хвилива розв'язка мене не едовольяла, я конче хотів сконтактуватися з українцями, довідатися, яка наша дальша доля буде, бо ж не будемо так бездільно сидіти в чужому мешканні, та ще й без грошей.

Вийшли ми до міста — скрізь польська мова, багато німецьких вояків, рух по дорогах, але крамниці відкриті, продають, що там ще лишилося. Блукаємо так без цілі, місто мале, за годину все обійшли. Ніхто не чув, щоб десь тут збиралися втікачі з другої сторони

Сяну, більш правдоподібно, що затримаються вони в Сяноці. А до Сянока звідсі така сама дорога, як до Перемишля.

Нічого нам не приніс перший день.

Знову ходимо по місті. Випав дощ і ми сховалися під аркадами якоїсь кам'яниці в ринку. Багато людей туди заходить, якась німецька команда тут, що має до діла з цивільним населенням. Але, що це? Біля дверей вартовий з крісом, та зовсім не в німецькому однострої, на голові шапка-пиріжок, на рукаві жовто-блакитна перепаска. Господи, та це ж українець, український во- як, певно з якоїсь української частини! Припадаємо до нього, як до рідного, подумати — перший українець на чужині, та ще й воєк! Оказується, що це бувший січовик, з “Карпатської Січі”, що є їх тут цілий відділ, за-квартирований на передмісті, роблять службу на стійках перед різними урядами й важливішими об'єктами. Команду над ними має полковник Сушко і сотник С. С.³¹).

— Де вони? — виривається мені, — може тут, у цьому будинкові?

— Ні, не тут, але недалеко звідсі при бічній вулиці, там ціла українська команда.

За пів години я вже в кімнаті полковника Сушка. Нічого не змінився, яким був таким залишився, а ко- пиця літ проминула від нашої останньої зустрічі! Це було на саме Різдво 1931 року в Бригідках, коли мене забирали звідти до спеціальних арештів³²). У військо- вому однострої кольору хакі, в блискучих чоботях, з по- ясом через стан і через плече — зовсім не та людина. Є й сотник С. С. незнайомий мені, але, як оказується, земляк, сам з села Березова в Карпатах, до школи хо- див у Коломиї. До цього “штабу” належали ще Яро- слав Барановський і Йосип Бойдуник, теж мої знайомі, але нема їх сьогодні, поїхали до Сянока. Втікачі є теж,

31) Живе в Європі, з різних причин вважає недоцільним роз- кривати своє правдиве назвище.

32) гл. “Дрижить підземний гук”, ст. 217.

але не в самому Коросні, в недалекому підміському селі. Там їм відпустили школу і це називається “Лягер фір фольксдойче унд україніше фліхтлінге”³³). Німцем там і не пахне, самі українці, але військова влада вперлася на таку назву, мовляв, щоб не дражнити нових союзників опікою над утікачами з їхнього терену.

Тим часом надїхали Барановський і Бойдуник. У цивільних одягах, з жовтими перепасками на рукавах, на них якась військова печатка. Це знак, що вони завітують справами втікачів. Ще більше незнайомих мені людей — а все націоналісти, що колись мусіли втікати за кордон, тепер думали вернутися до краю і з самого порога прийшлося завертати назад. Барановського не бачив я ще довше, від 1930 року на весні, з Бойдуником розстався недавно перед війною, коли покинув він Галичину в часі подій на Карпатській Україні. Обидва приймають мене з холодом і байдуже, в почутті своєї важности, неначе бідного свояка³⁴). Як не дивно, полковника Сушка вважав я, та й не тільки один я, скритото і замкненою в собі людиною, а він з усіх одинокий нап्राуду втішився нашою зустрічю і найсердечніше мене привітав, він одинокий потурбувався, як і де я живу, чи маю що їсти, і не ждучи навіть відповіді дав мені десять долярів і п’ятдесят золотих, щоб перебути перші дні, доки не влаштуємося якомсь усі. Довго носив я тих десять долярів, як пам’ятку, жалко було з ними розлучатися.

Вечері, коли закінчився щоденній рух інтересентів, я зайшов туди на розмову по ближчі інформації. Від полк. Сушка дістав я тимчасову виказку, що я український утікач, і разом з тим нічну перепустку. Він теж

³³) Табір для німецьких та українських утікачів.

³⁴) З різних боків ішов на мене великий натиск, щоб я це місце пропустив. Не могу того зробити не тільки тому, що це правда і що така поведінка провідних людей з еміграції була водою на млин пізнішої опозиції Степана Бандери. Ми ще й тепер не вільні на еміграції від деяких виявів своєї “великості”, спертої на фіктивних проводах і урядах для цілої України, і трохи холодної води на власні наші голови не зашкодить.

дав мені пістоль для самооборони, але з ним треба ховатися, бо час воєнний і за зброю коротка справа — куля.

Тоді я дізнався багато невідомих досі для мене речей, як розвивалися події в нашому внутрішньому, націоналістичному середовищі, як назрівала війна, які були рожеві надії і як ті надії розвіяв вітер. Хоч на ньому ще військова уніформа, але свої полковницькі відзнаки він відчепив і віддав німцям. Військові частини прихильно ставляться до українців, та що з того, коли вплив їх на політику — ніякий. Якесь таке дурне положення, що не знати, що їм зробити з українцями. Одне певне — німці пішли на повну згоду й співпрацю з большевиками, якраз тепер Ріббентроп удруге поїхав до Москви, витичують нову демаркаційну лінію, по якій має йти границя між ССРСР і Німеччиною. Як довго ті медові місяці будуть тривати, це інша справа, покищо перед українцями й українською справою нема ніяких перспектив.

Вернемося думкою кілька літ назад, щоб краще зрозуміти стан, що витворився в Організації Українських Націоналістів напередодні другої світової війни.

4. РОЗДІЛ

II. ВЕЛИКИЙ ЗБІР УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Підготову починає полк. Євген Коновалець. — Його комунікат про II ВЗУН. — Вужчий ПУН. — Керму ОУН перебирає полк. Андрій Мельник. — Відсунення II ВЗУН через події в Карпатській Україні. — Повідомлення полк. А. Мельника про II ВЗУН. — Протокол II ВЗУН. — Загальний ентузіазм. — Стаття Ярослава Стецька. — На сході ревуть гармати. —

Десять літ минуло, відколи відбувся Перший Конгрес Українських Націоналістів у січні 1929 року. За той час молода й пружна ОУН дуже зросла на силі, не тільки кількістю членства, але й поширенням своїх впливів на всіх землях, де тільки жили українці. Революційні дії висунули її на чоло українського визвольного руху, здобула вона собі повагу й пошану, залишаючи в тіні всі інші українські політичні осередки.

Як звичайно, коли твориться нова політична організація, пристає до неї елемент усякий. Не була вільна від того й ОУН і на початках гуртувалися біля неї, а то й у ній, люди всілякої масти. За перше своє десятиліття позбулася вона непотрібного балаясту — відпали від неї різні поплентачі, очистилася вона ідеологічно, залишилися в ній тільки правдиві, ідейні націоналісти. Не лише тому, що не було там місця на ніякі політичні спекуляції, але й тому, що приналежність до ОУН вимагала багато, а давала мало, сполучена була з небезпекою і тягнула за собою жертви.

Схвалений на Першому Конгресі Устрій ОУН постановив, що кожних два роки буде скликатися Великий Збір Українських Націоналістів — ВЗУН — для перегляду ідеологічно-програмових заłoженъ, перевір-

ки політичних позицій і намічення загальних стратегічних рам для Проводу Українських Націоналістів — ПУН. Період ідеологічного очищення й організаційного оформлення затягнувся довше, як думалося, через те Великий Збір відкладався з року на рік. З початком 1938 року полк. Євген Коновалець, як Голова ПУН, невідклично рішив скликати ВЗУН на осінь того ж року і проголосив це окремим комунікатом:

Доводиться до відома наступне:

1. Збір ОУН рішив я скликати невідклично осінню 1938 року. Точний реченець і місце будуть подані пізніше.

2. Для підготовки Збору назначаю окремого Уповноваженого в особі п. З. Карбовича. До завдань його буде належати: устійнення в порозумінні з Проводом ОУН проблем, що повинні бути порушені на Зборі, устійнення тем доповідей, що повинні бути прочитані на Зборі, зв'язок з визначеними мною доповідачами і взагалі стеження, щоб праця для підготовки Збору розвивалася правильно і в означених реченнях.

3. Для розгляду й узгіднення виготовлених доповідей і для устійнення проєктів рішень, що мали б бути предложені Зборові до потвердження, буде в свій час покликана мною окрема Комісія.

4. Визначення доповідачів для поодиноких тем мусить бути закінчене до 15 лютого. Час для опрацювання самих доповідей через визначених мною доповідачів виноситиме чотири місяці, цебто всі доповіді мусять бути обов'язково переслані до Уповноваженого для підготовки Збору не пізніше 15 червня 1938 року.

5. В прилозі перші три обіжні листи з додатками Уповноваженого для підготовки Збору. Доручую членам активу всі матеріали точно переглянути і не пізніше 1 лютого переслати на вказану адресу в обіжному листі ч. 1 свої завваження.

6. Уповноважений отримав від мене доручення негайно почати в наших виданнях пропаганду справи Збору, зокрема значення Збору, як законодавнього тіла ОУН, значення факту скликання Збору, врешті висвітлення в головних нарисах тематики, що на Зборі мала б бути обговорена. Дору-

чую НПС³⁵) бути помічною Уповноваженому в цих його завданнях. Крім того доручив я Уповноваженому виготовити основну статтю на тему Збору до найближчого альманаху.

7. Зазначую, що всі мої доручення в справі підготовки Збору мусять бути якнайбільш точно виконувані.

Надіюся, що весь наш актив свідомий ваги моменту, що його ми зараз переживаємо, і ваги завдання, до реалізації якого ми зараз приступаємо, докладе зо свого боку всіх зусиль, щоб Збір відбувся гідно й увінчався якнайбільшим успіхом.

Слава Україні!

Постій, дня 19 січня 1938 року.

Євген Коновалець,
Голова Проводу Українських Націоналістів

Підготова почалася всією парою, доручено її Уповноваженому, що ним став Ярослав Стецько³⁶), недавно вийшов він на волю з польської тюрми й виїхав за кордон.

Трагічна подія дня 23 травня 1938 року в Роттердамі, де згинув полк. Коновалець, розірваний большевицькою бомбою, створила пустку на верху Організації. Вправді Устрій ОУН постановляв, що Голова ПУН визначає свого Заступника з-поміж вибраних на Великому Зборі восьми членів ПУН, але полковник Коновалець зволікав з тим, кожного року сподіваючися скликати Збір, де мали бути змінені устрєві справи, а зокрема постанова, що відносилася до Голови ПУН, його Заступника і наступника. Так заскочила його смерть і ОУН лишилася без Голови.

Коли в 1929 році обрано полк. Коновальця першим Головою ПУН, він був уже тоді і залишився надалі Начальним Командантом Української Військової Організації — УВО. По кількох роках УВО в практиці припинила своє діяння, всі її низові людські кадри перейшли до бойових рефератів ОУН, одначе організаційна струк

³⁵) Націоналістична Пресова Служба.

³⁶) Ярослав Стецько вживав тоді псевдоніму — Зиновій Карбович.

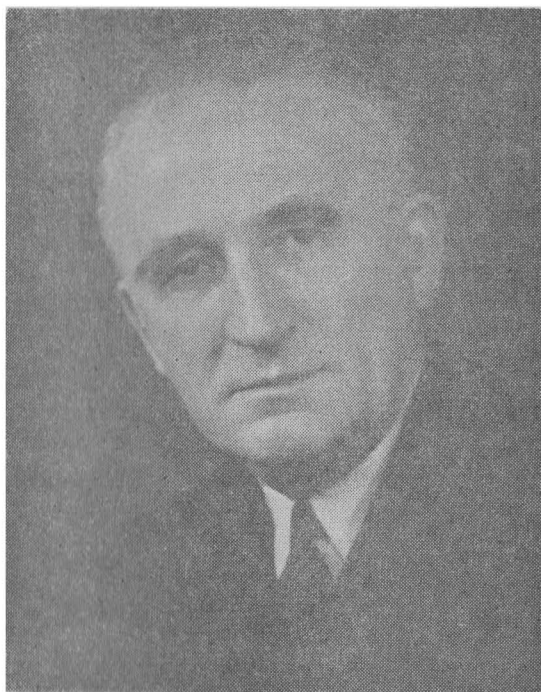

Полковник Евгений Коновалец

тура її на верхах не змінилася і збереглася до кінця, на всякий випадок. В кожному разі — Начальна Команда УВО не була розв'язана. Заступником Начального Команданта УВО весь час був полковник Андрій Мельник, давній товариш зброї і співпрацівник Голови ПУН ще з Корпусу Січових Стрільців, і тепер, після смерті полк. Коновальця, він автоматично став Начальним Командантом УВО, організації, що формально існувала, але не проявляла діяльності.

Тимчасове ведення ОУН перебрав так званий “Вужчий ПУН”, в склад якого входив тріумвірат: Омелян Сенік-Грибівський, Ярослав Макар-Барановський і Ріхард Карпат-Ярий. Вужчий ПУН, формально в Устрої ОУН установа незнана, витворився звичасм за останніх літ життя полк. Євгена Коновальця. Властиво ПУН складався з обраних на Першому Конгресі восьми членів і що два роки мав змінитися чи доповнитися. Нового Великого Збору не було, життя йшло і ставило свої вимоги до Організації. Голова ПУН мусів мати співпрацівників для керування великою Організацією і призначав референтів для різних ділянок, а постійно мав біля себе трьох людей з найближчого оточення і це називалося Вужчий ПУН. Члени його змінювалися, залежно від волі Голови, і склалося так, що напередодні його смерті входили туди Сенік-Грибівський, як найближчий політичний дорадник Голови ПУН, Ярослав Барановський, як Секретар ПУН і Ріхард Карпат-Ярий, якого роля не була зовсім ясна, позатим, що вживав його полк. Коновалець для різних спеціальних доручень, зокрема до військових зв'язків.

Ось цей тріумвірат перебрав тимчасову керму ОУН при чому Сенік доскочив туди аж за кілька тижнів, бо смерть полк. Коновальця застала його на організаційній поїзді в Південній Америці. Підготовки до Великого Збору йшли в повному розгарі і була вся надія, що вже за кілька місяців ВЗУН відбудеться, як було передбачено, і заповнить прогалину в Проводі.

Полковник Андрій Мельник

Збір плянувався на місяць листопад, а вже в вересні політична ситуація в Європі загострилася до тої міри, що війна висіла на волосинці. Прийшла чехословацька криза, бундючні погрози Гітлера, комісія лорда Рансімана і поїздка Чемберлена й Далядіє до Мінхену. В цілій ОУН було напруження, кожен день міг поставити її Провід в обличчі великих політичних і територіальних перемін в Європі, що не залишилися б без впливу і на українську справу. В тій ситуації неможливо було ОУН залишатися надалі без Голови і ждати на рішення Великого Збору та й невідомо ще, чи покажеться можливим його відбутися. Вужчий ПУН не міг узяти на себе відповідальності за протягування провізорії, що витворилася після смерті полк. Коновальця, і на своєму засіданні дня 12 жовтня 1938 року передав провід ОУН у руки полк. Андрія Мельника:

Постанова.

Дня 11 жовтня 1938 року, година 18.15, на зустрічі Вужчого Проводу Українських Націоналістів винесено наступну постанову:

1. Згідно з волею сл. п. Вождя Євгена Коновальця, Вужчий Провід Українських Націоналістів проголошує Головою Проводу Українських Націоналістів і Вождем Націоналістичного Руху полковника Андрія Мельника.

2. З сьогоднішнім днем провід ОУН, УВО і всіх організованих віток Націоналістичного Руху переймає полковник Андрій Мельник.

3. Проголошений сл. п. Вождем Євгеном Коновальцем Другий Збір Українських Націоналістів скликає і переводить Голова Проводу Українських Націоналістів, Андрій Мельник.

Слава Україні!
Вождєві Слава!
(печатка)

12 жовтня 1938

Постій.

Підписи Вужчого Проводу Українських Націоналістів:

Сеник-Грибівський
Барановський-Лімницький
Ярий-Карпат.

Полковник Мельник у тому часі вже виїхав з Польщі і перебував за кордоном. Було більш як певне, що буде він обраний Головою ПУН на найближчому Зборі, таке бажання неоднократно висказував покійний полк. Коновалець, з цією метою ОУН запропонувала йому якнайскоріше покинути Польщу і, останнє хоч не маловажне, він уже був Начальним Командантом УВО. В тодішньому стані ОУН ледве чи можна було знайти кращого кандидата на те становище і факт, що полк. Мельник перебрав керму в Організації, був для всіх явищем не тільки самозрозумілим, але й приніс полегшу для всіх її провідних членів, відчувалося, неначе камінь упав з серця.

Великий Збір таки не відбувся. Не встиг ще новий Голова ПУН перебрати всіх функцій і зв'язків та познайомитися основно з внутрішнім станом Організації, як у світі з головокружною швидкістю покотилися події, що назрівали вже віддавна, та щойно тепер розснажувалася перегріта атмосфера. Карпатська Україна, зараз за тим Віденський Арбітраж дня 2 листопада 1938 року, потім вибори до Союму Карпатської України і накінець пам'ятні дні в половині березня 1939 року відсунули все інше на дальший плян.

На весні 1939 року стало ясне, що криза в Європі не скінчилася, вона щойно зачалася. На чергу в німецьких плянах прийшла Польща і хіба непоправні оптимісти могли манити себе надією, що обійдеться без війни. Як та війна закінчиться — це одна справа, чи вона зльокалізується на сході Європи, чи загорне в свої вогняні обійми цілий світ — друга справа, одне певне, що цим разом заторкне вона українські землі і що одною з перших її жертв буде український нарід.

До війни і до своїх завдань на цей випадок ОУН мусіла поспішно підготовлятися. Найперше мусіла забезпечити своє власне організаційне існування й діяння, упорядкувати всі свої внутрішні справи, щоб бути здатною перебрати провід у цілому українському народі, коли її до того покличе історичний момент.

Пущено в рух усе, щоб нарешті відбути Великий Збір. Визначено його реченець на кінцеві дні серпня 1939 року, Голова ПУН видав про те повідомлення: До учасників II Великого Збору Українських Націоналістів.

Спіраючись на комунікаті сл. п. Вождя з дня 19 січня 1938 року, скликаю II Великий Збір Українських Націоналістів.

До участі в Великому Зборі, згідно з Устроєм Організації Українських Націоналістів, покликую: 1. Грибівського, 2. Богуша, 3. Лімницького, 4. Шепаровича, 5. Луцького, 6. Низолу, 7. Торка, 8. Свенціцького, 9. Кедрина, 10. Костика, 11. Вана, 12. Деде, 13. Карбовича, 14. Дашкевича, 15. Представника СУЗ, 16. Представника ЗУЗ, 17. Представника ЗУЗ, 18. Представника КУ, 19. Представника ББ, 20. Представника ЗДПА, 21. Представника Канади, 22. Представника Південної Америки, 23. Представника Зеленого Клину, 24. Дометенка, 25. Мека, 26. Давида, 27. Стобара, 28. Загребця, 29. Софійця, 30. Братиславця, 31. Степняка, 32. Оршана, 33. Діброву³⁷⁾.

З уваги на обставини, серед яких доводиться відбувати Великий Збір, уважаю за доцільне організувати його працю в двох частинах. Для розгляду й узгіднення доповідей, устійнення постанов, що будуть предложені Великому Зборові, покликую Комісії, що переведуть між 15-25 серпня ц. р. свої праці перед відкриттям Великого Збору.

Програма II Великого Збору Українських Націоналістів наступна:

1. Відкриття II Великого Збору Українських Націоналістів,
2. Звіт упавшому Вождеві,
3. Слово Голови Проводу Українських Націоналістів,
4. Покликання Предсідника і Президії II ВЗУН,
5. Поклін поляглим,
6. Прийняття нового Устрою Організації Українських Націоналістів,
7. Звіти з діяльності Проводу Українських Націоналістів,
8. Звіти з праці Комісій,

³⁷⁾ Все це псевда.

9. Постанови II ВЗУН,
10. Маніфест.

Про день і місце II Великого Збору Українських Націоналістів кожний з учасників буде своєчасно повідомлений окремо. Збірку учасників II ВЗУН назначаю в місці осідку Секретаріату в часі до 25 серпня 1939 року.

Рівночасно назначаю Голови Комісій: Ідеологічно-політичної, Організаційної, Економічної і Військової, про що їх членів безпосередньо повідомлю.

Слава Україні!

Постій, 10 серпня 1939.

Андрій Мельник,
Голова Проводу Українських Націоналістів.

Великий Збір відбувся в Римі на Корзо д'Італія, в пансіоні проф. Євгена Онацького в днях 26 і 27 серпня 1939 року, в атмосфері духового піднесення, але при тому й діловитости. Перевести його в такому швидкому темпі і такому короткому реченці вдалося головню завдяки тому, що мало досвідченого і непорядного ще Зиновія Карбовича на пості Уповноваженого до підготовки II ВЗУН зміцнено інженером Миколою Сціборським, на плечах якого фактично спочивала вся підготовка в останніх тижнях перед Великим Збором.

Офіційний протокол з II ВЗУН інформує нас про його перебіг і ту велику роботу, що її на ньому виконано:

Протокол з II Великого Збору Українських Націоналістів.

Дня 27 серпня 1939 року відбувся II Великий Збір Українських Націоналістів у приявності: Вождя Андрія Мельника, Членів ПУН, відпоручників СУЗ, ЗУЗ, Буковини й Бесарабії, Карпатської України, Зеленого Клину, Злучених Держав Північної Америки, Канади, європейської еміграції та покликаних Вождем окремих членів активу в особах: Грибівський, Низола, Торк, Шепарович, Органський, Свенціцький, Горохівський, Лімницький, Карбович, Діброва, Борович, Степняк, Куніцький, Зеленоклинєць Ш., Оршан, Суп, Залісецький, три делегати з Нового Світу, Сорочинський, Половець.

ВЗУН відбувся за наступною програмою:

1. Відкриття II ВЗУН.
2. Звіт упавшому Вождеві.
3. Слово Голови ПУН.
4. Покликання Голови і Президії II ВЗУН.
5. Поклін поляглим.
6. Прийняття нового Устрою ОУН.
7. Звіт з діяльності ПУН.
8. Звіти з праці Комісій.
9. Постанови II ВЗУН і покликання Вождем нового ПУН.
10. Маніфест.

1. Збір відкрив Голова ПУН вступною промовою, в якій вказав на завдання ОУН, II ВЗУН та на вагу хвилини.

2. Вождь зголосив перед образом упавшого Вождя приєднати 22 учасників II ВЗУН та свою і ОУН готовість іти за героїським прикладом Євгена Коновальця. Промова Вождя, яку присутні вислухали стоячи, зворушила до глибини душі всіх і зосередила їх думки біля Роттердамської Могили та довкола Особи, що перейняла по Євгенові Коновальцеві керму боротьби народу за визволення.

Могутній образ сл. п. Вождя побіч націоналістичного тризуба пригадував героїку революційного життя та його трагічну велич, що їх Вождь підкреслив сильними словами. Коли, звернений до образу Покійного, Вождь складав свій глибоко передуманий і пориваючий душу звіт, приєднані переживали одну з найбільш урочистих хвилин свого життя.

3. Вождь з'ясував історичну роль УВО - ОУН в боротьбі за визволення та епохальне значення Євгена Коновальця в розгортанні цієї боротьби. Вождь подав перспективи розвитку Руху та видвигнув ті принципи, на яких базується Рух, підкресливши зокрема вимоги щодо характеру членства. Наприкінці Вождь висловив признання бійцям за свободу і поклін упавшим героям.

Вождь покликав на Голову ВЗУН Омеліана Грибівського, який призначив до Президії Низолу й Торка, а Секретарями Зиновія Карбовича й Половця.

5. Голова ВЗУН подякував Вождеві за довір'я, з'ясував завдання ВЗУН, подав оцінку політичної ситуації, погляд на досьгоднішню діяльність ОУН, представив умовини та методику її боротьби та актуальні завдання ОУН. Ядерний стиль

та гострота висловлених думок Голови ВЗУН достроювалися до тону, який надав Вождь своєю вступною промовою.

6. Слідєе апель поляглих. Голова ВЗУН відчитєе імена Поляглих упродовж останніх десяти років, при чому учасники ВЗУН, стоячи, повторяють при кожному прізвищі: "Живе вічно!"

7. Голова ВЗУН відчитав передане йому устно завіщання Вождя Євгена Коновальця про призначення Ним своїм Наступником Андрія Мельника. Приявні, повставши з місць, окликають Андрія Мельника Головою ПУН і Вождем Націоналістичного Руху трикратним: "Слава Вождєві Андрєєві Мельникові!"

Голова Резолюційної Комісії, З. Карбович, подає загальний звіт з праць Комісії II ВЗУН і зачитєе проєкт Устрою ОУН.

ВЗУН приймає новий Устрій ОУН однодушно. Голова ПУН потверджує це рішення.

8. Секретар ПУН Лімницький здає звіт з діяльності ПУН за час від I Збору.

На зазив Голови ВЗУН Великий Збір висловлює своє повне одобрєння та призначєння для діяльності ОУН за час провідництва Євгена Коновальця трикратним "Слава!"

9. Голова Ідеологічно-Політичної Комісії Органський предкладає Великому Зборові випрацювану цією та Економічною Комісією під головуванням Діброви Програму ОУН. Низола зачитєе військову частину Програми, випрацюваної під головуванням неприявного на ВЗУН Сича. Низола додає ядерно сформульовані устні роз'яснення.

ВЗУН приймає однодушно нову Програму, а Вождь потверджує рішення ВЗУН.

10. На пропозицію Голови Резолюційної Комісії З. Карбовича, Голова ВЗУН вносить на зачитання об'ємистого тексту Постанов ВЗУН актуального політичного характеру, що їх Резолюційна Комісія однодушно визнала правильними.

З. Карбович відчитєе резюме Постанов, яке ВЗУН приймає однодушно, а Вождь потверджує.

Вождь покликєе новий ПУН в такому складі: (слідують назвища).

11. На доручєння Вождя, Голова ВЗУН звиває Секретаря

ВЗУН, З. Карбовича, відчитати текст маніфесту Вождя з нагоди II ВЗУН.

Резолюційна Комісія виготовила відозву II ВЗУН, якої зміст подав до відома Уповноважений до підготовки ВЗУН, З. Карбович. ВЗУН апробував її і доручив опублікувати.

Учасники ВЗУН складають присягу на вірність Вождеві й Ідеї. Присягою проводив Голова ВЗУН. На наказ Вождя кожен з приявних підходив до нього і поданням руки підтверджував присягу вірності й послуху. В тому взаємному стискові рук і поглядах висловлювалася найглибша внутрішня зв'язаність Вождя і Його революціонерів.

Вождь подає до відома, що заповіт з призначенням його наступника знаходиться в сейфі, що до нього один ключ матиме Головний Контрольний.

Вождь дякує Голові ВЗУН за ведення Збору, стверджує належне переведення підготовки ВЗУН Уповноваженим Карбовичем і висловлює подяку Органському за працю в тому напрямі. Вождь висловив своє вдовілля з перебігу ВЗУН та з праць Комісії, що вповні вив'язалися зо своїх завдань.

Великий Збір вислав привітального листа Дружині сл. п. Вождя Євгена Коновальця, привіт революціонерам, що караються по тюрмах, і всім бійцям на Землях.

На ВЗУН наспіла низка привітів, які були зачитані на початку Збору Головою ВЗУН.

Урочистий настрій ВЗУН витворений як самою появою нового Вождя, якого приявні привітали ентузіастичним "Слава!", так і його промовою як теж і словом Голови ВЗУН тривав увесь час. Всі рішення ВЗУН були однодушні, були виявом повного довір'я до нового Вождя та покажчиком гармонійних поглядів серед провідного активу ОУН і приймалися без ніякої дискусії.

Зокрема всі рішення Вождя зустрічав ВЗУН повним довір'ям окликом "Слава!"

ВЗУН закінчився трикратним окликом на честь Вождя "Слава!" та відспіванням національного гімну.

Пленум ВЗУН тривав три години.

Напередодні Пленуму працювали Комісії, як складова частина ВЗУН. Це були:

1. Ідеологічно-Політична Комісія під головуванням Органського і з участю: Карбовича, Свенціцького, Оршана, Горохівського, Діброви й Куницького.

2. Військова Комісія під головуванням Сича, з участю: Низоли, Торка і Карпата.

3. Економічна Комісія під головуванням Діброви, з участю: Карбовича, Органського і Боровича.

4. Організаційна Комісія під головуванням Лімницького, з участю Карбовича, Горохівського, Діброви і Свенціцького.

Завершення та узгіднення проєктів опрацьованих окремими Комісіями належало до Резолюційної Комісії під головуванням Карбовича, з участю: Органського, Лімницького, Оршана й Горохівського.

За Другий Великий Збір Українських Націоналістів:

Омелян Гривівський-Сеник, в. р.

Голова ВЗУН,

Микола Капустянський, в. р.

Член Президії,

Віктор Курманович, в. р.

Член Президії,

Ярослав Стецько-Карбович, в. р.

Секретар,

С. Половець,

Секретар,

Постій, дня 27 серпня 1939 року.

Працю II Великого Збору в цілій її повноті оцінити можна щойно сьогодні. Він дав Організації Українських Націоналістів сильні ідеологічно-світоглядіві підстави, здобуті десятилітньою наполегливою працею, забезпечив її існування новими правно-устрівними нормами, що їх зрушити не могли ані воєнні лихоліття ані внутрішній роздор, поставив перед нею ясні політичні цілі на найближчі роки і в перспективі далекого майбутнього. На порозі другого десятиліття свого існування і напередодні жажливих для української нації часів ОУН, націлена як стріла на тятіві лука, готова була до історичної дії.

Всі, без винятку всі учасники II ВЗУН свідомі були величезних завдань і колосальної відповідальности, що вже може в найближчих днях наляжуть на плечі

ОУН. Словнені вони були ентузіазмом людей, щасливих, що таке призначення дала їм сувора Доля.

З приводу закінчення Великого Збору, Ярослав Стецько-Карбович писав³⁸⁾:

...Москва та Польща, яка теж зраділа московським злочинном, не досягнули цілі. Смерть Євгена Коновальця не роз'єднала ні націоналістів, ні народу, а навпаки, **об'єднала** ще могутніше всіх борців довкола нового Вождя, призначеного Євгеном Коновальцем, шефа його штабу, та найближчого співпрацівника з днів хвали 1918 року й опісля, Полковника Андрія Мельника.

Хто такий Андрій Мельник — не треба згадувати. Українська Армія, з якої вирости УВО-ОУН, самі про те говорять. Підпольна боротьба в УЗ, львівські Бригідки, зрошені кров'ю Крайового Команданта УВО — Андрія Мельника, ні пекло тюрем, тортури, ні радощі революційної боротьби в краю — не чужі Андрієві Мельникові — Підпольникові, Провідникові, Революціонерові!

Андрій Мельник — це одна з найздібніших постатей наших визвольних змагань 1918 років і найвидатніша постать підпольної боротьби в УЗ після програної 1919 року.

Андрій Мельник — це **підпольна** ОУН у краях! Тому особливо близький Він душам підпольників — безіменних людей!

Андрій Мельник — це й Маківка, це й героїчна боротьба СС-ів, це й постійна боротьба аж до останньої хвилини, коли перебрав пост Вождя Руху і народу, провідну й командну участь у революційній боротьбі ОУН в УЗ.

Вістку про покликання на пост Вождя Руху Андрія Мельника — прийняв український народ радісно.

Андрій Мельник — є суворою постаттю, передусім людиною чину.

На звук його імені, як Вождя, мовкнуть свари й крамоли серед усіх чесних українців.

Тверда рука й великий Дух Вождя дають запорукую однаково успішної боротьби за УВД, як це було під кермою Євгена Коновальця.

Пост Провідника найважливішого й найважчого відтинку

³⁸⁾ Ця стаття, за власноручним підписом Ярослава Стецька, зберігається в архіві ОУН.

світової боротьби проти большевизму й Росії (а з нею Польщі, як союзника решти окупантів УЗ), Вождя України — достойно обсаджений.

А. Мельник, Вождь передусім націоналістичної України, має на життя й смерть відданих йому революціонерів ОУН. Коли вони в присязі говорять:

“Вірність, хоробрість і послух прирікаємо нашому Вождеві аж до нашої смерти”, —

то це не пуста фраза! Це слово серця Революціонерів, **особливих** людей! Як за Євгена Коновальця, так за Андрія Мельника, українські революціонери підуть без позову, коли Він накаже, та в Його захист добровільно, на смерть!

Так супроводжають оцею дорогою всі українські націоналісти свого їхнього нового Вождя в Його переважній Праці. Вождь погіб! Хай живе Вождь!

Майже ідентичними словами пише про те Ярослав Стецько на другий день після закриття II Великого Збору:

“Ми йдемо з повним і беззастережним довір’ям до нашого Вождя Андрія Мельника на нові зтяжкі бої... Ми додержимо ту присягу вірності, яку ми йому зложили... Смерть Євгена Коновальця з’єднала нас, а не роз’єднала, як цього бажав Кремль, убиваючи його... Коли ми, глибоко зворушені, повторили слова присяги: “Вірність, хоробрість і послух присягаємо нашому Вождеві”, то це не був пустий звук, а голос душі революціонерів, особливих людей, відданих на життя і смерть своєму новому Вождеві”.³⁹⁾

Але ще в 1940 році Стецько, випускаючи з рамени Ідеологічної Референтури ПУН бюлетень, вертався до тої самої теми, вживаючи майже тих самих слів.

“В жовтні 1938 року прийшов новий Вождь — Ним призначений і потверджений недавно Великим Збором Українських Націоналістів...

і ще далі на іншому місці:

З вірою в ідею та з довір’ям до нового Вождя, Андрія Мельника, йдемо ми назустріч подіям. Це ж колишній Крайовий Командант УВО, в’язень окупантських тюрем, якому не чуже революційно-підпольне життя. Він розуміє душу революціонерів та її горіння Ідеєю.

³⁹⁾ Націоналістична Пресова Служба, 1 вересня 1939 року, ч. 41.

**Мирослав Тұраш, Крайовий Провідник ОУН на ЗУЗ
у 1939 році.**

Коли в травні 1938 року ми відчули велику пустку, бо не стало Того, що постійно "був" з нами — могутній порив засвідчив, що з цієї людини вже зробився Символ, як колись з Мазепи, як учора з Петлюри...

І як ще недавно всі ми відчули, що ВІН ЗАВЖДИ БУВ, так сьогодні, по Його смерті, ми всі живемо тим, що ВІН далі Є, вже як вічна вартість, як Символ боротьби за Свободу...

Тією боротьбою нині кермує Андрій Мельник, наступник Євгена Коновальця.

Вождь згинув, хай живе Вождь!⁴⁰⁾

"Тільки боротьба дасть нам свободу" — навчав наш загинувший Вождь. Вірні заповітам Його — за проводом Його Наступника, Вождя Андрія Мельника — ми йдемо в боротьбу з незломною вірою в Перемогу нашої святої Ідеї!⁴¹⁾

Так писав Ярослав Стецько-Карбович у 1938, 1939 і 1940 році. Та не минуло пів року від II Великого Збору, як перо Стецька повернулося в інший бік.

Коли учасники Другого Великого Збору роз'їжджалися, війна вже почалася. В часі їхньої поворотної дороги повітря Європи здригалося від реву гармат і грюкоту бомб. Делегація з Західної України мусіла вертатися окружною дорогою, через Мадярщину й Румунію, частина її зовсім не могла добитися до краю і в тих гарячих і тривожних днях пропав без сліду Мирослав Тураш-Грабовський, Голова Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, що очолював свою делегацію на Другий Великий Збір.

П'ять хвилин перед дванадцятою ОУН станула готова до нового бою.

40) Ідея і Чин, бюлетень ідеологічної референтури ПУН, ч. 1. з дня 1 січня 1940 року, стаття п. н. "Він завжди був".

41) там же, стаття: Ярослав Стецько — Нова програма ОУН.

5. РОЗДІЛ

ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВА ОУН

Між молотом і ковадлом: версайська система і держави осі. — Гітлер і Україна. — Розмова в головній квартирі Гітлера. — Незалежна держава з українських земель під Польщею? — Свідчення адмірала Канаріса і генерала Лягузена. — Вияснення полковника Андрія Мельника. — Адміністративно-поліційний курс ОУН. — Розповідь Івана Андрійкова. — Вишкільний центр ОУН у Завберсдорфі. — Старшинська Школа ОУН у Хімзее. — Інформації Норима. — Практичний вишкіл у Брук. — Військові Відділи Націоналістів заганяються під Львів. — ОУН порядкує здобуті від поляків землі. — Пригода в Команчі на донос поляків. — Рятуюнок від розстрілу. —

Політична ситуація в Європі наелектризувалася до нечуваних меж, кожної хвилини міг ударити грім. То тут то там сліпучі блискавки перерізували небо, після чого наставала ще більша тьма і страшне вичікування в непевності: що принесе це для України?

Власне, не було підстав до надій на добру зміну. В світі стояли проти себе дві величезні сили, от-от зударяться з собою, як дві стіни, але ні з одного ні з другого боку — нічого про Україну. Світ Заходу заінтересований у збереженні Версайської Системи, що розчлентувала Україну. Для нього найважливіше — спинити розріст Німеччини і затримати політичний статус кво, отже з того боку не можна сподіватися нічого, абсолютно нічого. Тимбільше, що в своїх рахунках відводив він велике місце для ССРСР, як для потенційного союзника проти Німеччини, і за всяку ціну старався зв'язати його з собою. А це був гріб України.

З другого боку — держави осі Берлін-Рим, довкола

яких гуртувалися антикомінтернівські сили і всі, що заінтересовані були в поваленні версайських порядків в Європі. Що могло бути більш природне, як туди прямувати свій зір? Ця сила прагнула зміни, а тільки при зміні існуючого стану могла заактуалізуватися українська справа. Найбільш трагічне в тій ситуації було те, що антиверсайські тенденції своєю фактичною постановою до української справи майже наперед перекреслювали всі надії. Правда, Гітлер витягнув з запліснілого політичного арсеналу гасло самовизначення народів. Але тільки на те, щоб покористуватися ним в обмежених розмірах, для розвалу Чехословацької Республіки і тільки тому, що авторами тих гасел були західні демократії, що свого часу спрепарували їх на розбиття австро-угорської монархії. Тут Гітлер бив їх їхньою власною зброєю і становище їх через те було доволі незручне. Та що з того? Вже Віденський Арбітраж, що віддав Мадярщині найбільш урожайні й найгустіше заселені околиці Карпатської України разом з двома її найбільшими містами — Ужгородом і Мукачевом — недвозначно показав, якими стежками йде німецька політика, не кажучи вже про те, що весь час Гітлер готовий був одним махом ліквідувати Карпатську Україну в торгах з Польщею за Данціг і “коридор”, не дивлячись на ніяке самовизначення народів.

Поведінка Німеччини не була для ПУН ані тайною ані загадкою. Ясно їй логічно впливала вона з тих заłoжень, що їх як на долоні виложив Гітлер у своєму програмовому творі “Майн Кампф”. З якоюсь прагерманською брутальністю проповідував він культ сили, союз сильних з сильними, топтання чоботом народів менших і слабших, що їх згідливо називав “народами-жебраками”. Зокрема ніякого сумніву не могло бути в його поставі до України, що її він рідко й називав так, послугуючись радніше терміном “Південня Росія”, а в кожному разі трактував це як поняття територіально-географічне, ніколи як національно-політичне. Правда, інакше говорить агітатор, заки прийде до влади, а йнак-

ша мусить бути мова державного діяча, що відчуває на собі тягар відповідальности. У внутрішньо-німецькій політиці скапітулював він швидко, відкинувши партійно-політичні і станувши на державні позиції. Зате нічого не вказувало на якісь зміни в поставі Гітлера й націонал-соціалістичної партії щодо її зовнішньої політики, а зокрема щодо поняття “лебенсравму”⁴²⁾ в Україні.

Здаючи собі справу з того, Провід Українських Націоналістів пильно дбав, щоб відповідальна українська політична думка не піддавалася ілюзіям у ставці на Німеччину. Вже далеко до війни з його доручення переложено на українську мову ті уступи з “Майн Кампф”, що мали відношення до України і ген. Капустянецький опрацював до того широкий коментар, де з’ясовував становище ПУН. Цей еляборат розіслано всім членам і референтам ПУН та Крайовим Провідникам.

Одначе — чоловік стріляє, а Бог кулі носить. Можуть собі Гітлер і його націонал-соціалісти плянувати одне, а розвиток подій і фактичний уклад сил може довести до іншого. Багато буде залежати від того, якою буде постава українського народу в критичний час, скільки він викаже сили й моральної витривалости, який буде в той час його провід. Туди мусять іти і на те мусять бути спрямовані зусилля ОУН.

І така була основна теза ОУН: розбудувати власну силу, освідомити українські маси, не покидаючи водночас маневрування серед усіх тих мілітарних і політичних факторів, що могли б бути помічні в поваленні ворогів української нації.

Не багато стелилося можливостей. Але була така хвиля, що могла кинути промінчик надії і дати українській нації опору далеко сильнішу і більш тривалу політично, як це могло бути в Карпатській Україні.

Коли Гітлер зачинав війну з Польщею в вересні 1939 року, помимо всіх бундючних заяв, як показалося

42) Життєвий простір.

з пізніших свідчень, не був він певний, що вся ця авантюра скінчиться за три тижні. Це було несподіванкою не тільки для нього, не тільки для його військового генерального штабу, але й для самої Польщі та її союзників. Авже ж, після доконаного факту кожен схильний говорити: “я так і думав”, одначе можна прийняти за певність, що так Гітлер як і противна сторона вважали упадок Польщі певним, лише не в такому головокружному темпі. Бо Польща фактично війну програла вже в першому дні, — все даліше, це була тільки агонія.

Гітлерові залежало на тому, щоб цей похід проти Польщі покінчився блискавично, він мав надію, що західні держави погодяться з витвореним станом так, як погодилися з окупацією Австрії та з розчленуванням Чехословаччини. Тоді він матиме передишку в підготові до хрестоносного походу проти большевизму і здійснення своїх плянів “лебенсraum” на сході Європи. За ціну швидкої капітуляції Польщі він готовий був на різні політичні комбінації, з яких одною з важніших було обкросення Польщі до її етнографічних границь, стосуючи черговий раз ту саму засаду, що її вже раз приложив до Чехословаччини. Зайво згадувати, що Шлеск, Помор’я і Познанщину вважав він землями не польськими, тільки німецькими і тут не могло бути мови про ніяке “самовизначення народів”.

Для Німеччини така розв’язка давала надзвичайні користі, бо:

а) Німеччина відзискує тоді на сході свої землі, що їх утратила колись у 1918 році,

б) з українських земель у Польщі постає незалежна українська держава, що може колись стати помостом і випадовою базою до сходу на большевію,

в) залишається суверенна Польща, дуже окресна, з політичного й мілітарного боку, але з суверенним урядом, з яким можна заключити мировий договір і відібрати в той спосіб Англії й Франції підставу до інтервенційної війни,

г) обидві держави, польська й українська, були б економічно, політично й мілітарно настільки слабкі, що мусли б залежати від Німеччини й лежати в орбіті її політичних та економічних впливів,

г) престиж Гітлера і націонал-соціалістичного режиму зріс би в очах німецького народу до небувалих висот.

Хтось міг би сказати, що це мрії відтятої голови. Але, ану ж стануть вони дійсністю? Нема сумніву, що такі комбінації мусли снуватися і в голові самого Гітлера і серед його найближчого оточення.

Шеф німецької військової розвідки, адмірал Канаріс, арештований після невдатного атентату на Гітлера 20 липня 1944 року й повішений напередодні приходу альянтських військ, подає дуже цікаві дані про німецькі пляни відносно України в своєму щоденнику, з якого збереглися тільки частини.

Дня 12 вересня 1939 року, отже в часі, коли з мілітарного боку доля Польщі була вже перерішена, але ще перед советською інтервенцією, Гітлер перебував у своїй Головній Військовій Квартирі, що містилася в спеціальному поїзді на станції Ільгенау на Шлеську. Польські дивізії, поскільки їх не знищено або не оточено зараз таки близько границі, відступили в долину Висли довкола Варшави, були оточені в двох великих кітлах на північ від Лодзі і коло Радома, а частина їх відійшла за Сян у напрямі до румунської границі. Поста-ло питання, чи бомбардувати Варшаву, чи змусити її обложити до капітуляції. В тій цілі відбувалася нарада в Головній Квартирі Гітлера, був там приявний теж і Канаріс. Ось що пише він про те в своєму щоденнику:

“Як тільки ми ввійшли, міністер заграничних справ фон Ріббентроп виложив мені свою думку про те, як може закінчитися німецько-польська війна політично. Після того, в вагоні Кайтеля, розвинулася над тою справою дискусія і зроблено з неї такі підсумки:

Перша розв'язка: наступає четвертий розбір Польщі

і Німеччина декларує своє незаінтересування землями на схід від Нарви - Висли - Сяну в користь ССРСР.

Друга розв'язка: з решток Польщі залишається незалежна держава. Це було найбільш понутру Фюрерові, він міг тоді переговорювати з польським урядом, як установами мир на сході.

Третя розв'язка — розподіл решток Польщі.

а) Литві запропонувати Вильню з околицями,

б) Галичина і польська Україна стають незалежною державою, (під умовою, що це буде сприсмливим для ССРСР).

На випадок третьої розв'язки мені припало б завдання подбати про революцію, зорганізовану Рухом Незалежної України полк. Мельника, щоб підняти його проти жидів і поляків в Україні. Але треба б не допустити, щоб цей рух перекинувся до російської України (Велико-український Рух).⁴³⁾

На моє прохання до Голови Проводу Українських Націоналістів, чи справді було щось на ділі і чи відкривалися можливості державної незалежності для Західньої України в той час, дістав я понижчі роз'яснення:

"...Дуже вдячний Вам за уривок з монографії про Канариса. Радий був би я піти назустріч Вашому бажанню, та не в силі цього вповні зробити, бо не маю під рукою мого архіву з документами з тих часів. А відтворення з пам'яті цих моментів не дасть повного образу. В кожному разі, радо відповім у коротких словах на Ваші питання.

ОУН утримувала до і в часі німецько-польської війни зв'язки з політичними і військовими чинниками Німеччини.

43) Стільки Канаріс, цитую його слова з англійського перекладу монографії про нього з-під пера Айена Колвіна, журналіста, а потім на службі англійського міністерства заграничних справ. (Chief of Intelligence, London 1951, розділ V., сторона 86). Автор монографії додає від себе пізніше, що "конференція підготовляла незалежність Західньої України на базі третьої розв'язки і Ріббентроп одобрив радіонадачі в українській мові з підкресленням, що "німецька збройна сила не має спорів з українським народом". Авже ж, ці радіонадачі чули в Москві, то ж не диво, що коли Ріббентроп вернувся до Москви 25 вересня, щоб підписати німецько-советський договір приязни для підсилення заключеного перед місяцем пакту неагресії, Молотов настоював на першу розв'язку. Москва не хотіла ніяких малих Україн".

І зрештою, не однієї тільки Німеччини. В дні виповідження Німеччині війни Англією і Францією був я прийнятий у Берліні шефом східнього відділу міністерства заграничних справ. Цікаво, що він, знаючи німецькі пляни відносно Польщі, давав зрозуміти, що в українським і німецьким інтереси є не ангажуватися українцям збройно проти поляків, а зберігати сили на майбутнє. Він рахувався тоді з тим, що ціла Польща дістанеться під збройну руку Німеччини, отже будуть зайняті теж Західньо-Українські Землі.

Короткий час пізніше підтвердив це становище Канаріс на моїй конференції з ним у Відні. В приватності полк. Лягузена він gratулював мені, а через мене українцям, щасливого вирішення питання Західньої України, що отримує самостійність. Був це вислід останнього побуту Канаріса в Головній Квартирі Гітлера. Полковник Лягузен, відпроваджуючи мене до брами готелю, в коридорі робив мене осторожним, мовляв, це вирішення не дефінітивне, бо якраз ідуть на ці теми розмови Ріббентропа з Молотовом. Видно Канаріс ще не знав тоді всього.

Питання українського уряду на Західніх Землях було в тому часі справді актуальне і його дискутовано в нас на Вужчому ПУН. Мався на увазі коаліційний уряд з представників західньо-українського політичного світа і виготовлена була ліста членів того уряду, між ними половина націоналістів. Прем'єром передбачений був Омелян Сенік-Грибівський. До розмов з передбаченими членами не дійшло. Нереальним стало творення українського уряду, коли наступив поділ Польщі між Німеччину і ССРСР по лінії Сян - Буг - Нарва.

В часі німецько-польської війни і ще далеко до неї користувалися ми радіовисильнею в Пряшеві, що стояла без обмежень до нашої диспозиції — обслуговували її наші спікери.

Ось стільки, що я мав би сказати в коротку відповідь на Ваші запитання.

Здоровлю Вас, Друже, всім добром,
5 жовтня 1953 року,

підпис: Андрій Мельник.

Може колись будуть публікуватися німецькі документи з тих часів, а може хтось з німецьких мемуаристів насвітлить докладніше, які були справжні німець-

кі пляни відносно західньо-українських земель у тому періоді. Покищо ця справа окутана таємницею мовчанки⁴⁴).

Якби там не було, ОУН зо свого боку робила, що і скільки лежало в її спроможності і, незалежно від німецьких плянів, що на них не мала впливу, мусіла бути готова використати найменшу можливість висунути українську справу на ширшу міжнародню арену, або, якщо б ту справу висунув хто інший, з тої нагоди скористати.

Найперше й найголовніше, що в даний мент можна і потрібно було зробити, це тримати своїх людей на поготів'ї. Студент Іван Андрійків розказує нам про таку підготову в одній ділянці, а саме про організацію адміністративно-поліційного апарату. Оповідання його настільки цікаве, що варто його ось тут переповісти, бо кидає воно світло на ті умовини, серед яких приходилося в тому напрямі працювати членам ОУН за кордоном.

"Я жив у місті Грац в Австрії від кількох літ, студіював там медицину. Був нас там більший гурт націоналістів і десь під осінь 1938 року сформували ми з-поміж себе Місцеву Екзекутиву ОУН під проводом студента медицини Володимира Салабана. Разом нас було тоді одинадцять людей. Ми відбували регулярно свої сходини, переходили ідеологічно-

44) Можливо, що після появи цієї книги розв'яжуться язики різним людям, що мають відомості про ті часи і може вони своїми додатковими внясненнями й спогадами висвітлять повністю цей надзвичайно цікавий для нашої історії час. Маю тут на думці українців. Мої прохання до людей, що за моїми відомостями повинні були брати участь у тих подіях, залишилися без відповіді.

З інших джерел можна ще тут згадати свідчення генерала Ервіна Лягузена, тісного співпрацівника адмірала Канаріса, що їх він зложив на нюрнберзькому процесі в 1945 році. Дату конференції в Головній Квартирі Гітлера в справі України подає він не на 12 тільки на 18 вересня 1939 року, отже один день після того, як большевики вже перейшли Збруч. Це вказувало б, що справа України до самого кінця польсько-німецької війни не була ще остаточно перерішена і що большевики поспішною окупацією Галичини й Волині намагалися створити доконаний факт на свою користь.

Свідчення Лягузена взяті з нюрнберзьких актів, цитованих за книжкою: Gerald Reitlinger: The final solution, New York 1953.

Генерал Віктор Курманович

політичний вишкіл, обговорювали й передискутоували важніші події з українського політичного життя і з міжнародньої політики. Все те діялося дуже конспіративно, вліті на прогуляках за містом, а взімку в замкнених квартирах.

Після того, як ми вже так працювали над собою майже рік, дійшло до нашого відома, що паралельно з нами діє друга Місцева Екзекутива і на її чолі стоїть д-р Н. Н.⁴⁵⁾, що саме тоді приїхав до Грацу кінчати свої студії, крім нього відомо нам ще було про одного з наших товаришів, д-ра Лебедовича. Обидві Екзекутиви деякий час нічого про себе не знали, кожна мала окремий зв'язок до Відня, але в обмеженому числі людей, у чужому місті, годі було довго конспіруватися перед собою і вкінці прийшов згори наказ нашу Екзекутиву зліквідувати.

На короткий час передтим виїхав до Відня студент Синенький, докінчувати там свої студії. Одного дня дістав я через нього наказ негайно приїхати до Відня. Я поїхав своїм мотоциклом і зголосився в Костя Горського⁴⁶⁾ в організаційній домівці. Запізнався я тоді з Ярославом Барановським і з сотником Ріхардом Ярим, що приїхав туди зо своєю дружиною. Не сподівався я, що мене там затримають на довше, бо я вже був після абсолюторії, ще залишався мені один іспит до повного закінчення моїх медичних студій. Здавалося мені, що полагоджу там якісь справи і відпустять мене назад до Грацу, навіть не взяв я з собою речей, поїхав так, як стояв.

Мені сказали, що назрівають великі політичні події, гряде війна, ОУН мусить мобілізувати своїх членів і тримати їх укупі, щоб були під рукою. Нема тепер часу думати про студії, поїду до вишкільного центру ОУН, де вже зібралось багато таких самих, як я, а звідти вже нас будуть спрямовувати, куди це буде доцільне й потрібне.

Того самого вечора виїхали ми з Відня. Попереду їхав Ярий автом ще з кількома, я ззаду на мотоциклі. Не знали ми, куди їдемо. Бачу, переїхали ми місто Вінер Нойштадт і спинилися в якійсь місцевості, як показалося пізніше, це було село Завберсдорф. Посередині села стояло щось не-

⁴⁵⁾ Живе в Канаді, його родина залишилася в ССРСР, тому не бажає він, щоб виявляли його назвище.

⁴⁶⁾ Костянтин Мельник, визначний б. член ОУН.

наче великий двір, а може старий монастир, бо на подвір'ї була мала церковця, а все те оточене високим муром, так що не видно з села, що діється в середині.

А там уже людей назбиралося чималенько, всі приїхали таким самим способом, однимцем, або найвище по кількох, і під вечір, щоб не викликувати зайвої цікавості в мешканців села. Першого побачив я Івана Рогача з Карпатської України, він якраз мив посуду і зустрів мене жартами — це відразу впровадило мене в товариську атмосферу. Застав я там деяких своїх знайомих з Львова, що перейшли в останніх часах границю. Всі ми мусіли покинути свої правдиві назвища й перейти на фіктивні, або користуватися псевдами.

Це й був вишкільно-збірний центр ОУН в Австрії, приділяно туди переважно або таких, що вже служили в війську, або в Карпатській Січі, або відзначилися, як бойовики. Там давали нам мінімум військового і політичного вишколу, бо власне це був неначе переходовий табір, з якого мали ми роз'їжджатися на різні спеціальні вишколи, ніхто не знав куди й коли — про те рішав провід вищого ступня. Командирами були або старшини з української армії, або з Карпатської Січі, вони змінювалися часто, щораз кудись від'їжджали, назвищ їхніх не знаю, все було законспіроване під псевдами, було суворо заборонено вживати правдивих імен і назвищ навіть у розмовах між собою. Властивим командиром уважався там Ярій, що приїжджав часто, десь недалеко звідти мав він свій хутір. Час до часу навідувався до нас генерал Віктор Курманович.

На мене припало zorganizувати науку їзди на самоходах і мотоциклях. Покищо був тільки один мій мотоцикль, та вже на другий день вислано мене до Відня купити якесь авто для науки їзди, а на інструктора спроваджено П.С., давнього члена ОУН ще з Праги, що перейшов усі події в Карпатській Україні і жив тепер у маленькому містечку коло Грацу.

При допомозі Горського купили ми в Відні за 800 марок старе авто марки ФН, перетранспортували до Завберсдорфу і почалася наука. Терен до науки був дуже невідповідний, не було де розігнатися, крутилися ми в колесо на подвір'ї між деревами і не диво, що незабаром сталася прикра пригода. Один з курсантів, по псевді Дубовий, розбив авто і поторощив шофера. Сильно виганьбив нас за те Ярій, що ми

своєю неввагою розтрачуємо організаційні гроші, а їх так тяжко здобувати.

За два тижні прийшла черга на мене їхати на один з тих спеціальних вишколів. Викликано мене до Відня і там про те повідомлено, а разом зо мною який десяток інших. Провідником нашої групи був А. А.⁴⁷⁾ Видано нам строгі довірочні інструкції, як маємо поводитися з нашими німецькими інструкторами після приїзду на місце, забезпечено документами на фальшиві назвища і за ніяку ціну не дозволено розкривати перед німцями наших правдивих назвищ і взагалі ніяких подробиць, що відносилися до наших осіб і до нашого життя. Ми всі зналися або з давніших ще часів, або вже з Завберсдорфу, але доручено нам удавати з себе зовсім не знайомих.

Заїхали ми до місцевости Найссе на Горішньому Шлеську і заквартирувалися тимчасово в будинку пожежної сторожі. Кожному з нас дали якесь німецьке ім'я, мене назвали Гансом. Сказано нам коротко, що нас вишколять на вищих комендирів поліції, щоб ми не гаiali часу, пильно прикладалися до науки, не зробили сорому ані інструкторам ані нашій організації, в той спосіб прислужимося нашій батьківщині, що наділила нас довір'ям і вислала на науку. Після того люксовим автами заїхали по нас інструктори і забрали до своєї головної квартири в місті Бреслав. Дуже гарно прийняли нас у їдальні, але при тому пильно обсервували нашу поведінку, малося неприсмне враження, що виставляють нас на пробу, наскільки ці "люди зо сходу" вміють вести себе в культурний спосіб. Кожного зокрема дуже пильно розпитували про всячину, про різні особисті справи, хоч ми не багато на ті питання відповідали, далі розмовляли на загально-політичні теми, цікавилися нашою освітою і знанням, одним словом — ґрунтовно перевіряли нашу інтелігенцію. Це випало мабуть задовільно, бо на другий день зачалися вже наші щоденні зайняття.

Рано — руханка, вправи у стрілянні і доповнення військового знання згідно з наймодернішим на той час станом військової справи. До полудня і частинно після обіду — доповіді і практичні науки з різних ділянок поліційного діла,

⁴⁷⁾ Живе в Канаді, не відзивається на мої спроби нав'язати контакт і поповнити інформації, тому не розкриваю його назвища.

як ось, політичної поліції, кримінальної, охорони фабрик. Видно було, що все це першорядні фахівці і докладають усіх сил, щоб ми справді чогось навчилися. За короткий час вичерпали ми неймовірно велику масу матеріялу. Пополудні їздили ми часом оглядати криміналістичні музеї, поліцейні інсталяції, лябораторії, студіювали слідчі технічні засоби боротьби зо злочинцями в різних ділянках, як ось фальшуваннях грошей, торгівля живим товаром і т. ін.

Найцікавіше для нас було, що всі інструктори було або з кримінальної поліції (Кріпо), або з порядкової поліції (Шупо), не було нікого з тасмничого Гестапо, перед яким мимоволі будився в нас ляк, і з того ми були дуже вдоволені.

Режим у нас був суворий: нікуди не вільно ходити, не стикатися з місцевою людністю, крий Боже, щоб приставати з жінками.

Інструктори підходили до справи з правдивою німецькою солідністю і ґрунтовністю, навряд чи більше уваги прикладали б до своїх власних земляків. Характерне — я собі те запам'ятав — що перестерігали нас, щоб не бити в'язнів. Це саме можна досягнути примусовою працею і монотонною одноманітністю життя. Бити в'язнів не слід не тільки тому, що це не по-людськи, але й тому, що легкі результати в окремих випадках деморалізують цілий поліцейний апарат, обнижують його справність, здібність і винахідчивість у боротьбі з проступним світом. Коли після стільки років і після жакливого німецького господарювання в Україні згадаю ту науку, не можу стриматися від гіркої іронії, що не вистає такі засади виголошувати, треба вміти самому їх дотримуватися.

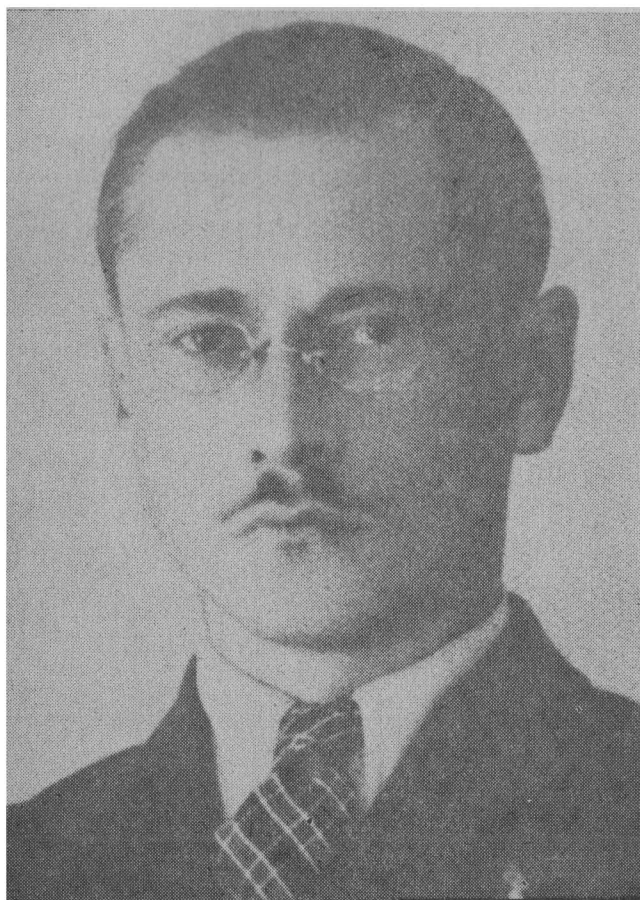
Наш курс мав тривати кілька місяців і коли б удалося нам його закінчити, ми справді могли б уважатися як не фахівцями, то принаймні настільки теоретично підготовленими, що могли б зорганізувати і втримати поліцейний апарат у перших хвилях закріплювання української державности. Несподівано для нас вишкіл скорочено до чотирьох тижнів — наближалася вже війна. Відправлено нас назад до Відня й передано до диспозиції нашої Організації. Переїжджали ми запльомбованими вагонами через польську територію і коли вранці крізь вікно побачив я польського поліциста, на мене впав переляк, мигнула думка, чи не видали нас полякам?"

Правдоподібно таких вишколів було більше в різних місцях та в інших ділянках, на жаль трудно зібрати про те інформації. Багато людей, що або організували або брали участь у тих курсах, погинули вже, дехто залишився під большевиками, а решта розбрилася по світі.

Паралельно з ними йшла підготовка чисто військова. Мали творитися військові частини під командою полк. Романа Сушка, туди включено наразі всіх Карпатських Січовиків, що відступили після боїв з Карпатської України, всіх членів ОУН, що постійно перебували на еміграції, чи то на студіях, чи на праці, а також і тих, що втікали з Польщі, а їх число з дня на день більшало. Була надія, що дістанемо ще перебіжчиків і полонених з польської армії, а прийшовши на рідні землі проголосимо мобілізацію членів ОУН і всіх добровольців, що схочуть узяти участь у формуванні перших кадрів української армії.

Постава німців до тієї справи була неясна. Кінецькінців усе залежало від того, як буде вирішене українське питання з політичного боку, а на те ми мали дуже малий вплив. Військове німецьке командування, зокрема нижче, не ставило перешкод для підготовної організаційної праці, подекуди навіть помагало. Власне, ніхто з них не знав, на яку ногу стати: помагати небезпечно, бо нема наказу ані виразного дозволу згори, а перешкоджати незручно, бо такі військові частини дуже можуть придатися, не так для воєнних операцій, як для зв'язку з населенням і для втримання прихильних для німецької армії настроїв на окупованих територіях.

Цю нерішеність нижчих військових німецьких чинників використовувала ОУН. Не гаючи ні одного дня напружила всі свої людські і скромні фінансові засоби та всякі льокальні зв'язки, щоб створити якнайбільшу за даних умовин військову силу. ОУН сподівалася, що після приходу на західньо-українські землі ця сила швидко розростеся, ще заки закінчиться воєнний стан,

Поручник Євген Норим-Гутович

а тоді, в оперті на свою силу, можна буде корисніше впливати на політичну розв'язку української справи.

Таким чином удалося сформувати два повні піхотні курені і якусь частину розсіяних відділів, роздобути для них давні чеські однострої, перефарбовані на темно-зелену барву, і ручну зброю. Завданням їх було посуватися зараз за першою фронтовою лінією, закріплювати український характер місцевої влади, заводити адміністрацію, пильнувати порядку, зберігати українське громадське майно, а рівночасно весь час побільшувати свій кількісний стан, збираючи по дорозі членів ОУН та набираючи добровольців.

В похід рушено через Словаччину, бо туди найближче до українських земель. Курені були поділені на менші частини і прикріплені до німецьких формацій. Все було сповнене ентузіазмом, та хутко прийшла прохолода. Не встигли перші частини підійти під Стрий — військовий штаб ОУН стояв тоді в Самборі — коли прийшов німцям наказ відступати за Сян, Ріббентроп договорився вже з Молотовом. Полковникові Сушкові передано, що його відділи мають відступати теж, будуть вони вживатися для охорони й евакуації українських утікачів та їхнього майна, при чому заохочували його організувати масовий ексодус українського населення за Сян і до Німеччини. Це було німцям потрібне з двох причин: по-перше, німецький воєнний промисел і хліборобство потребували робочих рук, по-друге, сподівалися використати це як політичну демонстрацію проти большевиків, що наче б то прийшли “визволяти” українців з-під польської панської кормиги, а ось українське населення воліє німців від большевиків.

Полковник Сушко мав усі повновласті від ОУН на час війни. Крім того біля нього в штабі перебували по-стійно Ярослав Барановський, секретар ПУН, і Йосип Бойдуник, Головний Контрольний ОУН, так що в усіх важніших справах був час і можливість нарадитися. В тій ситуації нічого іншого й не можна було зробити, як відступати разом з німецькою армією. Але полков-

ник Сушко виступив гостро: зложив свої військові відзнаки командира, затримавши тільки однострій, запротестував проти наміру розформувати українські військові частини, зорганізовані українськими заходами і за українські гроші, а в справі евакуації населення заявив, що буде триматися директив свого Проводу. І справді ані не ведено пропаганди за виїздом у Німеччину з рамени ОУН, — це могли собі робити окремі люди в приватних розмовах, — ані теж не заохочувано лишатися під большевиками. Те, якщо йдеться про загальне населення, бо члени ОУН діставали свої окремі накази. Залишено повну волю щодо того для всіх, що не були заангажовані в якусь політичну роботу. Не лежало в українському національному інтересі, щоб наші землі пустіли від свідомого політичного елемента. Залишено теж для праці ОУН в нових умовах усіх тих її членів, що досі не були розконспіровані і що мали шанси продовжувати свою працю далі.

З тяжким серцем почався відворот на захід, у район міста Коросна, що його вибрано на збірне місце для втікачів і демобілізованих українських вояків з Військових Відділів ОУН, що з такою вірою і з таким запалом вирушали перед трьома тижнями в похід на Україну.

Послухаймо, що розказує про ті часи командир сотні Військових Відділів Націоналістів, поручник Євген Норим-Гутович.

“В жовтні 1938 року виїхав я з Відня до замку в Завберсдорфі. Там був законспірований збірний і переходовий пункт для організаційних людей, що їх по якомусь часі висилали на військовий вишкіл або на різні організаційні роботи. В часі мого двомісячного перебування в замку було около 50 людей. Управителем був якийсь старший член Організації, я вже забув його назвище чи псевдо, а загальну опіку над цілістю мав сотник Ярий, що доволі часто приїжджав до нас у відвідини.

Життя йшло там на військовий лад, як у казармі: вишкіл військовий, політичний, ідеологічний.

З початком грудня 1938 року мене, як колишнього військовика, призначили до старшинського вишколу, що відбувався в Баварії, в будинку над озером Хім. Дім був строго законспірований перед довіллям, ніхто не мав туди доступу і ніхто не знав, що там діється.

Вишкіл з нами переводив генерал-поручник Ендерс та ще один старший віком майор, не пам'ятаю його назвища. Всіх учасників нараховували ми рівно тридцятку, кожен з нас відбув уже якийсь засадничий старшинський вишкіл в іншій армії, як от польській, румунській чи чехословацькій. Треба сказати, що вишкіл поставлений був на дуже високому рівні. Крім звичайних теоретичних викладів відбували ми теренові справи і часто їздили на різні показові маневри регулярної німецької армії. Звичайно супроводжали нас тоді наші інструктори, а крім них додавали нам для опіки якихсь людей у цивільних одягах. Хто вони — невідомо, та ми здогадувалися, що це поліцисти і що їхнім завданням було стежити, щоб ніхто з посторонніх людей не підходив до нас і не розмовляв з нами. А нас самих представляли, як групу заграничних студентів з різних країн.

Таких вишколів, разом з нашим, було три. Наука в них тривала шість місяців і за весь цей час ми не мали ніякого контакту з зовнішнім світом, за винятком того, що приїжджали до нас з відвідинами генерал Капустянський і полковник Сушко.

Після закінчення шостимісячного старшинського курсу перевезли нас до міста Брук коло Відня. Там, у т. зв. Піоніркасерне вже зібрано було біля шістсот наших хлопців на військовий вишкіл і ми були призначені до них, як командири й інструктори.

Цілість поділялася на два вишкільні курені. Командиром першого вишкільного куреня був поручник Карачевський, під псевдом Свобода⁴⁸), команду другого вишкільного куреня передано мені. Користувався я тоді псевдом Норим. Для помочі дали нам кількох німецьких підстаршин та одного майора, що завідував адміністрацією.

В якийсь час пізніше німці самі потребували тої казарми і ми переїхали тоді до містечка Кріппенав бай Обертравм та примістилися в казармах гірської артилерії. Там і закін-

⁴⁸) Серед товаришів званий популярно "Юзьо". Згинув розстріляний німцями в 1943 році. В. Й. П.!

чили ми вишкіл. Замітне, що в часі тих військових курсів кладено натиск не тільки на регулярне військове навчання і на регулярні вправи, але теж і на диверсію на тилах ворога. Бо ми самі не знали ще, як прийдеться нам воювати, чи на регулярному фронті, чи партизанкою в запіллі ворога.

Коли нарешті прийшов довго вичікуваний момент і почалася польсько-німецька війна, ми пережили гірке розчарування. Старшини і стрільці були певні, що вони будуть творити ядро регулярної української армії і вона швидко розростеться, як тільки станемо на українській землі. Офіційна наша назва була "Військові Відділи Націоналістів" (ВВН) і такі ініціали вириті були, разом з порядковим числом, на відворотній стороні відзнаки, що її носили ми на рамені. Одначе рідко хто вживав тієї назви, а багато і зовсім про неї не знали. Так німці як і широкий український загал називав нас не інакше, як тільки "Український Легіон" і таким ми себе хотіли вважати.

Великим ударом для нас було, коли прийшлося нам ділитися на малі відділи з призначенням до різних німецьких частин. Щоправда, комплетною несподіванкою, принаймні для нас, старшин, це не було. Вже давніше завважили ми, що між німцями йде за нас боротьба. Військові кола обстоювали думку, що нам треба йти на руку якнайбільше і справді серйозно ставилися так до військово-організаційної як і фахово-вишкільної сторінки "Українського Легіону". Натомісць партійне середовище не скривало своєї нехиті до нас, і як до українців і як до військовиків, та часто робили нам пакості. Бували випадки, що забирали під якимсь претекстом уже вишколених людей, кидали їх кудись до фабрики або запроторювали так, що й віднайти їх годі. Чимало труду й мороки мав Провід ОУН, щоб відшукати тих наших людей і назад стягнути в сферу впливів ОУН, та й то не завжди це вдавалося.

Всі наші відділи йшли з південною німецькою армійською групою, що мала визначену маршруту через Словаччину на Сянки, Турку, Лісько, Устріки. Дежто підійшов далше, до Самбора і до Стрия, а були й такі, що в своєму запалі загналися аж під Львів.

Мені віддано під команду доводі велику частину, бо в силі повної сотні. В часі, коли німці парцелювали з боль-

шевиками Галичину й Волинь, ми дійшли маршем до Устрик. Далі вже йти не було змоги, там ми зупинилися на якийсь час і моя сотня реорганізувалася, прийнявши в себе деякі менші відділи, що верталися з-під Львова й Дрогобича. Тоді зміцнилася вона до 250 голів і нам дано завдання очищувати Лемківщину від польських недобитків, що йшли крадьки лісами в напрямі на Мадярщину й Румунію, а при тому тяжко й жорстоко знущалися над мирною українською людиною по селах. Я розділив сотню на дві частини: з одною половиною вибрав собі на квартиру село Волковию, а другу половину розмістив у містечку Тісній. При допомозі селян і на швидку руку зорганізованої сільської міліції робили ми облави по лісах, виловлювали польські банди, ловили теж і старшин, що скривалися головню по дворах і фільварках, та відставляли їх до Сянока.

По яких двох місяцях тої акції нас змінила німецька сотня. Після короткого відпочинку в Сяноці відїхали ми до Криниць і там, у грудні 1939 року, нас роззброєно і демобілізовано”.

Для ілюстрації, як виглядала праця окремих частин ВВН і навіть окремих націоналістів у тих часах на звільнених з-під польської окупації українських просторах, продовжую ось тут розповідь Івана Андрійкова.

“Мене відправлено до міста Брук над Ляйтою, де на великій площі з дерев’яними бараками формувалися військові курені з самих українців, Всі ми, що перейшли спеціально курси для поліційних і адміністраційних справ, мали бути покищо включені в військові частини, після приходу на рідні землі плянувалося нас вилучити звідти, щоб могли ми перебрати наші функції, до яких підготовляла нас ОУН.

Застав я там уже около шістсот людей, поділених на курені. Командиром куреня, куди мене приділено, був поручник Йосип Карачевський зо Стрия, під псевдом Свобода. Разом зо мною був там ще Юрко Лопатинський, по псевді теж Свобода, далі Іван Крисько з Борислава, на псевдо Іван Кріс. Зодягнені ми були в однострої давньої чеської армії.

Приспіненим темпом ішов бойовий військовий вишкіл. Теоретичну його частину вели українські старшини в українській мові та з українською термінологією, командантами

практичних вправ у гострому стрілянні й киданні гранатами були німецькі інструктори, що вели себе дуже брутально.

Було ясно, що війна почнеться як не сьогодні то завтра. Всі ми були певні, що принесе вона нам українську державність, незнаний був тільки її територіальний засяг, а зрештою заборонено нам було про те говорити й розпитуватися.

Я далі зайнятий був навчанням вояків їздити на мотоциклах та автомобілях, тут робилося це куди ліпше, як перешде в Завберсдорфі.

По якомусь часі дали мені відпустку, щоб я склав свій останній іспит, я поїхав до Грацу і там промучався на доктора медицини, а коли вернувся до Брук, уже почалася війна. Свого куреня я вже не застав, мені казали його наздоганяти і для товариства дали мені якогось цивільного типа в чорних окулярах, з ним мали ми поїхати до місцевости Енгерав напроти Братислави по австрійській стороні. Оказалося, що цей чоловік — мій товариш з гімназії, Славко Гайвас, з яким я не бачився багато літ.

Заїхавши до Енгерав мали ми заждати на Барановського і Горського, щоб нас переправили на словацький бік, в нас не було ані грошей ані документів.

По двох днях з'явився якийсь тип, забрав від мене мотоцикл і військовим автом перевіз без контролю до Братислави. Зголоситися мали ми в готелі ІМКА, при чому накликували нас до обережності, — там крутилася безліч усяких шпиків.

Нарешті зловили ми контакт з Барановським і з Костицом, та все ще не мали грошей і документів. Так і рушили дальше в напрямі на Пряшів. Головним шляхом ішло німецьке військо, колона за колоною сунули великими масами, це був страшний і грізний вид колосальної військової сили. Барановський і Костик поїхали трактом, нам казали їхати бічними дорогами, щоб оминати німців, а стрінутися мали ми в Пряшеві, в цегельні Заяця.

Дорога дуже погана, тяжко їхати мотоциклом. До того трапився нам випадок, перевернули ми й потовкли якогось словацького вояка, що їхав ровером, ледве втекли. Якось доїхали до Пряшева, допиталися до цегельні Заяця та не застали Барановського. Обидва вони з Костицом вернулися за чимсь до Відня, переказавши ждати на себе, за два дні приїдуть назад. З цих двох днів зробився майже тиждень, зайво

було сидіти бездільно і ми постановили пробиватися далі на власну руку.

Словацьку границю переїхали ми в Межиляборцях у напрямі на Команчу. В одному селі під границею вчителював колишній український старшина Степан Миколин, він мав локальні контакти з німецькими військовиками. Якась німецька частина шукала людей для зв'язку з українським населенням і нам запропонували туди піти. Була це 26 піхотна дивізія під командою генерала Крібля. Дали нам документи на зброю з правом вільно рухатися в обсягу діяння дивізії і ми негайно поїхали, нам спішно було дістатися до своїх. При тій нагоді попрохав нас Миколин перевезти невеликий магазин зброї ОУН, було там кілька скриньок пістолів марки ФН.

Польсько-німецький фронт у нашому районі стояв тоді під Устриками Долішніми. Не було там нікого, хто б підготовляв українську адміністрацію, і ми зараз же взялися за діло по думці давніших інструкцій, піддаючи теж дещо з власної ініціативи. Скрізь по селах повівали українські національні прапори, часом траплялися й німецькі на привітальних брамах, ті ми знімали, щоб терен мав чисто український характер. З німецького командування вистаралися ми порожні бланки за підписом генерала Крібля, де вистачало вставити тільки назвища людей, призначених на командантів поліційних станиць. Всюди ми творили ті станиці, вишукуючи людей, що могли б їх провадити. Лежало в нашій амбіції, щоб люди були безпечні свого життя й майна, щоб мали довір'я до ОУН, як до організуючої сили. Власне, членів і прихильників ОУН у терені було доволі і на них ми спиралися в своїй роботі, хоч на зв'язок до провідних кол ОУН натрапити не могли.

По селах настановляли ми українських війтів з дорученням підобрати собі прибічні ради з-поміж поважних господарів і свідомих українців, все те німецька команда насліпо потверджувала. Так ми zorganizували цілу верховину від Команчі аж до самбірського повіту.

Щойно в Самборі впали ми на слід ОУН. Стрінули ми полковника Сущка, що мав там свою квартиру. В нього ми зголосилися, він розказав нам про тодішнє положення, про умову німців з большевиками і про konieczність відвороту.

В той час перші лінії нашої дивізії доходили до Перемишля, останній санітарний відділ стояв ще в Команчі — ми мали можливість рухів на досить великому просторі.

В міжчасі довідався я, що курінь, до якого я властиво належав, стоїть ще в Межиляборцях, якраз перебірається на українську сторону. Пістолі від Миколина я перевіз через границю, та не було кому їх передати, тоді я ще не був зв'язаний з полковником Сушком у Самборі. Я постановив відставити їх до команди свого куреня. Завантажили ми їх на сільські вози, їхали поволі гірськими серпентинами, а я за ними. Нагло надїхали два військові авта. З одного вискочив Свобода-Карачевський, що пізнав мене, і тоді я від нього довідався, що за нами розписані гончі листи ОУН, що вважають нас за дезертирів і що станемо під судом. Ну, до суду ще далека дорога, а тим часом багато всякого діла, кожна хвиля несе нові завдання. Карачевський запропонував первантажити пістолі на свої авта, він завезе їх швидко до Самбора, а мені найкраще буде їхати до Команчі і там на нього заждати.

Доїжджаючи до Команчі побачив я такий образ. Над ровом клячало кільканадцять людей з руками скрученими назад і перев'язаними колючим дротом. Над збитими й залитими кров'ю хлопцями стояли німці з готовими до стрілу крісами. Бачу, що це наші зорганізовані хлопці, пізнав їхнього провідника, студента Лева Митюка з Грацу. Підстаршина інформує мене, що це польська озброєна банда, вони зараз будуть розстріляні, він жде на наказ майора, що зараз у тій справі кудись телефонує. Вискакую з мотоцикла і вбігаю до канцелярії, представляюся майорові і прошу звільнити людей, це мої люди, я за них гварантую. В тому моменті вибігає з канцелярії якийсь цивільний тип, не звертаю на те уваги, зайнятий розмовою з майором і в страху за життя хлопців. Каже майор, що це лісничий Кубік, бувший австрійський офіцер, на його це донесення арештовано тих людей, звільнити їх він не може. Я прошу получити мене з генералом Кріблем, — мені відмовляють.

Рятунок упав неначе з неба. Заїжджають обидва авта Свободи-Карачевського, що не могли гірською дорогою дібратися до Самбора і мусли завернути на битий шлях. "Юзьо" моментально зорієнтувався, в чому діло, скомандував хлоп-

цям вискочити з авт, оточив цілу станицю і наставив на неї дула своїх скорострільів. Всі були в чеських уніформах, що здалеку подібні до польських. Майор зблід, йому здавалося, що це якась банда партизанів з ліса.

Входить Юзьо, голоситься, як поручник, і просить звільнити своїх людей, інакше мусітиме станути в їх обороні і недвозначно натякує, як та "оборона" буде виглядати. Під враженням скорострільів майор хлопців звільняє.

Шукаємо Кубіка, — за ним і слід пропав. Пізніше довідався я, що цей поляк подався за фольксдойча і загубив багато невинних українців своїми доносами. Не минула його рука справедливості ОУН, по двох роках його віднайшли, поставили перед революційний суд і покарали.

Свобода поїхав, а мені там ще один інцидент трапився. Якомусь німецькому підстаршині сподобався мій мотоцикль і він безцеремонно собі його привласнив. Майор не дуже на нього натискав, щоб віддати і треба було знову вдаватися до погроз — хлопців уже звільнили й віддали зброю, крім того Юзьо ще не далеко відїхав — щоб відзискати свою власність. Ов, думаю собі, не багато можна вдіяти з такою армією, якої підстаршини граблять чуже майно і не повинуються наказам своєї влади.

Тимчасом вияснилося непорозуміння, чому ми відстали від свого куреня, відкликано стежні листи ОУН за нами. Я поїхав ще до штабу дивізії скласти зажалення на поведінку того майора і зайшов до полк. Сушка порадитися, що далі робити. Полковник Сушко доручив мені їхати на Коросно, де будуть збиратися українські втікачі, а потім відкрити лікарську канцелярію в містечку Дуклі. Це важний для нас пункт, кудюю йде перехід границі на Словаччину й у тій околиці конечно мати свою людину, щоб розгортати наші впливи на Лемківщину.

Ще мав я час роздобути в штабі дивізії документи, що йду до Рави Руської забрати своїх батьків. Доїхав я тільки до Немирова, там стояла остання станиця німецької польової жандармерії і мене поінформовано, що Раву Руську вже зайняли большевики. Мені лишилося всього двадцять хвилин, щоб заскочити до містечка, де жив мій батько, і забрати його з собою та перевезти до Ярослава.

В тих околицях українських частин не було, люди нічого про них не знали і з цікавістю слухали моїх оповідань. На

захід лився широкий струм утікачів, та більшість людей залишилася на місцях.

Три дні пізніше зголосився я в полковника Сущка в Коросні, там демобілізувався і перейшов формально до цивільного стану, а за свою працю дістав відзначення "Військових Відділів Націоналістів"⁴⁹).

Відзнака Військових Відділів Націоналістів

Так гасли надії в хлопців, що вхопили за зброю в тому переконанні, що вживуть її в боротьбі за волю й державність України. Прийшлося продовжувати боротьбу інакшим способом. Демобілізація "Військових Відділів Націоналістів" не відбувалася в одному місці. Дві більші групи демобілізувалися одна в Криничі і друга в Закопаному, а крім того відходили до цивільного життя одинцем, у порозумінні й за відомом ОУН в міру того, як було для них призначення. Велика частина старшин і підстаршин залишилася на Лемківщині, перебрала там учительські становища й багато пізніше причинилася до політичного й національного освідомлення тієї вітки українського народу. Дехто пе-

⁴⁹) Відзнака "Військових Відділів Націоналістів" мала свій прайвильник, що його дослівний текст поміщений нижче. Початкові букви "ВВГ" читалися по-німецьки "ББГ" і німцям пояснювали це, як відзнаку "Berg-Seeern Hilfe", тобто допомога верховинцям.

рейшов до іншої організаційної праці, декого пізніше призначено до української поліції, що організувалася на етнографічних українських землях. Всі вони чесно виконали свій обов'язок до кінця, вірно служили українському народові й Організації Українських Націоналістів, а в пізніших проклятих роках багато з них покладали свої буйні голови на широких просторах України...

ПРАВИЛЬНИК

відзнаки В.В.Н. (Берг-Баверн-Гільфе).

1. Назва.

Відзнака має назву: "Відзнака Військових Відділів Націоналістів".

2. Вигляд.

Легко вигнутий бронзовий щитик, у формі кружка, промір 43 мм., довкола обвідка в виді сплетеного вдвоє шнурочка, глибини 2 мм. На щиті націоналістичний тризуб. Довкола тризуба напис: Слава Україні. На спідній стіні щита, над шпилькою до причіплювання є напис: ВВН, порядкове число й рік видання відзнаки.

3. Право признання й ношення відзнаки.

Провід ОУН нагороджує нею:

- а) всіх старшин, підстаршин і стрільців, що були в складі українських озброєних відділів (Українського Легіону) в німецько-польській війні 1939 року.
- б) членів Організації, що визначним способом причинилися та кладали основи до творення ВВН.
- в) чужинців, що заслужилися при організуванні або безпосередньою участю у ВВН.
- г) право посідання відзнаки ВВН надає Провід найближчій рідні полеглих стрільців.

4. Місце ношення відзнаки.

Відзнаку ВВН носити на лівій кишені уніформи або цивільного одягу, по середині, 30 мм. від горішнього кінця кишені, (не кляпи).

**5. Утрата права
носити відзнаку.**

Право носити відзнаку втрачає:

а) хто діяв би на шкоду українській нації,
б) хто знеславив би ім'я українця якимнебудь

неетичним учинком.

**6. Евіденція
відзнак.**

Точну евіденцію осіб, що одержали відзнаку
ВВН провадить визначений Проводом відпо-
ручник.

Краків, у грудні 1939 року.

(—) Свобода Осип,
поручник

(—) Сушко Роман
полковник

4. РОЗДІЛ

ОУН ПО КАТАСТРОФІ ПОЛЬЩІ

Табор для українських і німецьких утікачів у Коросні. — Списую оповідання втікачів. — Розбурхане море в Галичині. — Справність низового апарату ОУН. — Большевики рятують генерала Прхалу від ОУН. — Польська солдатеска катує українську людність. — Українська міліція у Львові. — Розповідь Володимира Кранського. — Магазин зброї і військового виряду. — Бій з жидами на Головному Двірці. — На Личакові міліцію організує Карманін. — Проганяють польську міліцію з Куркової вулиці. — Універсальність української міліції: кримінальні справи, мешканевий відділ, агро-візація. — Розмова з енкаведистом. — Кінець міліційної кар'єри. —

Лякаючися, щоб одного дня не виїхав з Коросна цей український “штаб” разом з табором утікачів і щоб не мусів я знову власним промислом пускатися за ними навздогін, покинув я своє добре мешкання в жидівського фабриканта і перенісся до табору. Власне, не до самого табору, а зараз недалеко нього. Управа табору винайняла там дві хати в польських міщан і примістила в них кілька родин, щоб не валялися в гірких умовах таборового життя, де все покотом спало на долівці на соломі, де важко було затримати добрі гігієнічні умовини і де трудно було приміститися жінкам. В одній з таких хат відпущено мені з дружиною кімнату, а зараз за стіною заквартирувалася велика родина о. Бачинського з Самбірщини, що приїхав туди власними кіньми.

Командантом табору призначено українця з Наддніпрянщини, колишнього сотника української армії, а пізніше кооператора в Станиславові, Гончаренка. По

своїх політичних переконаннях був він гетьманцем. Знайшовся там теж і Віталій Юрченко, автор відомих спогадів “Шляхами на Соловки”, зараз там почали організувати якусь культурну діяльність, збірні читання й доповіді, запросили теж і мене.

Три рази денно ходив я туди з мисками по зупу та по ще що там варили в військовому казані. Це було і не вигідно і, хоч нічого соромного в тому не було, я почувався ніяково в черзі. Вирятував мене з тої біди начальник таборового магазину, Антін Конкіль, бувший робітник з фабрики мила “Центросоюза” у Львові. Він був емігрант з Наддніпрянщини, таким людям не вільно було поселятися і працювати на українських землях у Польщі, їх гнали кудись у глибину країни. Що пів року мусів він відновляти собі право на побут, я завідував тоді персональними справами в Центросоюзі і безліч разів ходив за ним з інтервенціями до воевідства та до всяких інших польських урядів. Тепер він хотів віддячитися і виклопотав, зовсім без мого прохання, що мені видавано з магазину харчі в сирому стані, відвезено трохи палива і так ми з Ренею могли господарити в себе вдома.

Мої господарі, поляки, ставилися до нас зичливо. В Коросні був великий літунський майдан, наш господар працював там, як військовий, у наземному персоналі і мусів йти в відвороті разом зо своєю частиною. Не хотілося йому йти на еміграцію до Румунії, по дорозі він утік і вернувся додому. Реня частенько заходила з ним у балачки, він кляв Польщу, на чому світ стоїть, проклинав її проводирів, що спасали свою шкуру, а воjakам наказували стріляти “цільно й поволі, щоб ні одна куля марно не пропадала”. Огірчений був на злодійство в правлячих польських колах, що проциндрили величезні гроші зібрані на розбудову літунства, з чого залишилося тільки гасло “сильні, суцільні, готові!” але... до втечі, додавав гірко. Часом до нього приходили сусіди і виливали свій жаль такими ж словами, це

була перша реакція в поляків на нечуваний розгром їхньої держави.

Для мене знайшлося зайняття — кожен мусів щось робити. День за днем напливали все свіжі втікачі, по найбільшій часті сільські хлопці з Галичини. Волинці йшли шляхом через Буг і Польщу, здебільшого попадали вони відразу до Німеччини на роботи. Отож ці хлопці приносили з собою вістки про те, що діється в Галичині, про останні дні польського панування, прихід большевиків і перші кроки большевицької влади, про те, що робила ОУН. Все це було надзвичайно цікаве, маса всяких подробиць з цілого краю, на їхній підставі треба було виробити собі образ того стану, що якраз там творився.

Німці відреставрували літовище й потребували робітників. Туди справляли хлопців з табору, праця зачиналася раненько, в сьомій годині, кінчалася після обіда о четвертій. Після того, як верталися вони з праці, було моїм обов'язком розпитувати їх про все, що знали, і списувати з ними протоколи для вжитку ОУН. Це я й робив, або заходячи до табору, або присилали їх до мене до хати. З дня на день призбирувалися стирти тих протоколів, що їх я передавав до Сича. Він вибирав з того, що потрібне для нас, а що можна дати німцям, що теж були цікаві, і тут зачиналася друга частина моєї праці. Щодня вранці приїздили по мене мотоциклом і в одній з кімнат нашого штабу створено перекладне бюро. На початку війни приділено Сичеві для зв'язку двох словацьких німців з мотоциклями, радіоапаратами, машинами до писання і повним канцелярйним виврядом, тепер вони працювали зо мною. Я перекладав зазначені місця з моїх протоколів і диктував їм понімецьки до машини. Дуже мені недоладно це йшло спершу, слабкий був у німецькій мові, стільки знав, що зо школи виніс, а того мало. Та згодом я набрав такої вправи, що обидва німці не встигали справлятися з моїм диктатом. Це й мені на користь вийшло, я виправив свою німецьку мову, що мені пізніше в житті дуже при-

далося. Велике лихо, що українці так мало знають чужих мов, навіть німецьку, що їй змалку вчилися в школі. На кількасот утікачів у Коросні я самотній був, що як-так міг вистогнати з себе якусь думку й узяти її на папір.

Щойно тепер освідомив я собі, як сильна була ОУН і як глибоко пустила вона коріння в українському народі. Всі ті хлопці повтікали аж тоді, коли грозили їм арешти, коли посипалися на них доноси і зачало за ними допитуватися НКВД. Величезна більшість лишилася в краю. Всі вони були або районними або підрайонними чи просто таки місцевими провідниками в своїх селах і ніхто з них не сидів дармо в тих грізних днях. Картина була менш-більш така.

Майже всі провідні члени ОУН напередодні війни опинилися або в тюрмі або в Березі Картузькій. Дехто мусів тікати за кордон, а поважна частина пірнула зовсім у підпілля. Крайова Екзекутива ОУН була здекомплетована, Провідник Крайової Екзекутиви, Мирослав Тураш-Грабовський, пропав безслідно в поворотній дорозі з Великого Збору. Те, що залишилося з Крайової Екзекутиви, вийшло зо Львова, — з початком війни комунікація звідти була трудна і тримати зв'язок з тереном було тяжко. Вони рушили в напрямі на Стрий і спинилися тимчасово в містечку Миколаїв над Дністром. В часі відвороту польської армії в тих околицях кілька днів тривали регулярні бої озброєних відділів ОУН з польськими частинами, про те складав зізнання до протоколу Ярослав Пришляк⁵⁰), урядовець Українбанку в Миколаєві, що мав у тому часі провід над цілою тією околицею, де ОУН, від часу схоплення Біласа й Данилишина в одному з тамошніх сіл, сильно вросла в маси.

Там була своєрідна українська республіка тих кілька днів — українська влада й українське військо — перетримала польський відворот аж до приходу перших німецьких стез.

⁵⁰) пізніший член Організації Степана Бандери.

А по Галичині розлилося розбурхане море. Зв'язку не було ніякого, його тяжко й у нормальних часах утримати звичайним конспіративним руслом, що й казати про ті дні, коли ні поїзди ні автобуси не ходили, ні телеграфічні й поштові уряди не були чинні. Увесь тягар організаційної комунікації впав на піших зв'язкових, що ними майже виключно були дівчата. Але й той зв'язок ішов тільки від села до села в рамках району, найвище повіту, позатим кожна льокальна одиниця ОУН жила своїм окремим життям і діяла так, як її навчали в організаційних і в бойових вишколах та в дорученнях на випадок революційного зриву. Списуючи події в окремих селах, я не міг з дива вийти, як точно справно і швидко діяла ОУН на місцях. Ніхто не чекав наказу згори, ініціатива виходила знизу і всюди однаково, неначе хтось натиснув гудзик якоїсь таємничої і сильно розгалуженої машинерії.

Кожен член ОУН розумів, що найперше треба:

- а) захопити владу в свої руки,
- б) знищити ворога,
- в) закріпити український характер своєї території.

Як тільки фронт перенісся на українські землі, акція почалася спонтанно всюди, неначе за помахом чародійної палочки. Всі оті "районові" й "підрайонові", здебільшого молоді сільські хлопці, почали діяти. До війська ніхто з них не пішов і відхилявся від мобілізації, бо такий був наказ ОУН. І всі вони його слухали, дарма що від легальної "Української Парляментарної Репрезентації" був заклик, щоб іти до війська й боронити Польщу. На кого були звернені очі поліції, той брав вузлик з хлібом і губився або в лісі або в сусідніх селах, де його не знали.

Де був польський начальник громади або писар — його проганяли, якщо завчасу самий не втік, на його місце настановляли українця. Від новонастановленої самоврядної місцевої влади і від старої української, де вона була, відбирали присягу на вірність Україні. Проводили ту присягу, як хто вмів, і не в словах її вага, але

в тому, що низові члени ОУН розуміли її потребу. Якщо був час, скликали людей на збори, там обирали чи просто визначували нових начальників громад і кількома словами пояснювали, що від тепер діє українська влада. Зараз же вивішували українські національні прапори на церквах і громадських будинках.

Зброї в початках було обмаль: тут і там якийсь пістоль, кілька ручних гранатів, обрізані і збережені ще з першої світової війни та з українських часів кріси. Швидко зброї більшало — її здобували. Перш усього роззброювали поліційні станиці. Поліцисти потратили голови і не знали, що їм робити. Переважно долучувалися до війська й утікали разом з ним, але де на те було запізно, або кудюю військо не проходило, там попадалися в руки боївків ОУН. Рідко обійшлося без бою, поліцисти боронилися, знали, що пощади їм не буде, і жертви падали з обидвох сторін.

**Команда І Күрєня ВВН переходить словацько-українську
границю під Команчею в вересні 1939 року.**

Все зайшло польське населення на місцях в'ярештувано, доки не проясниться ситуація. Війнятки були відносно тих селян, що жили там з давніх часів і не надокучили своїм українським сусідам. Але всі вчителі, ксьондзи, "стржельци", писарчуки та всяка наволоч, що їй насаджувала по селах і містечках польська влада для скріплення польського елемента і для шикан для українців, поскільки не втекла до міста — була арештована. Тільки там, де поляки жили великими колоніями й могли zorganizувати самооборону завдяки зброї, що їй або з-давніше мали, або тепер від війська дістали, — залишено їх у спокою до часу, доки не буде заведено порядку деінде. На все мала прийти своя черга. Поліцистів не лишали в живих, цивільних в'язнів мали відставляти до найближчої повітової команди, як тільки наладнається зв'язок. Не без того, що й тут декому перепало, бо роз'ярення було велике, прагнення помсти за двадцять літ поневір'яння, понижування і знущання, за побої, тортури й пацифікації виливалося через береги.

Член Повітової Екзекутиви ОУН в Підгайцях, давний мій знайомий і старий член УВО, о. Любомир С. розказував мені, що коли з християнського милосердя хотів заступитися за деким з арештованих поляків, роз'юшені бойовики гукали:

— Ви забули, отче, як тікали за пацифікації? Ви не знаєте, що сталося з тим Іваном чи з таким Степаном? Дуже жаліли вас і нас ці поляки? Вступіться — а то й вам те буде, що їм.

Для них настав час розплати і поляки мусіли сплатити свої борги, не було такої сили, що могла б це спинити. Бо хто сіє вітер — збірає в жнива бурю.

Більші військові відділи, що проходили в поспішному відступі, обстрілювали, щоб нагнати їм страху, при тому часто поляки втікали, кидаючи зброю. Менші відділи роззброювано.

Найбільше таких сутичок було в бережанському й підгаєцькому повітах. ОУН сиділа там міцно і пере-

ходили туди менші військові групи, що відбилися від головних шляхів відвороту. По найбільшій часті військо здавало зброю добровільно, за ціну, що залишать його в спокою і дозволять далі втікати, вже без зброї. Бо й що ж робити з полоненими? Ані їх замкнути, ані годувати, ані й стріляти, коли здаються. Хай ідуть у безвісті! Майже всі вони попали в большевицький полон.

На залізничному шляху Броди-Красне бойові відділи ОУН золочівського повіту здобули цілий поїзд зброї. Кількадесят вагонів прерізної зброї, головно крісів і великих військових пістолів, так що ж, амуніції до них майже не було.

Тяжкі бої йшли в районі Стрия, туди, підгірською залізницею і підгірськими шляхами йшов один з головних напрямів польського відступу. Сили ОУН були за слабкі, щоб роззброювати великі регулярні частини, але горе тим, що відбилися від головної колони! Неначе оси вискакували з лісів бойовики ОУН і так само швидко зникали, забравши зброю, щоб не попасти під обстріл наступної колони.

Лягло тоді бойовиків чимало, багато невинних селян пострадало життям.

Вся ця метушня тривала лише кілька днів, приблизно від 12 до 19 вересня, коли большевицькі танки встановили зв'язок з німецькою фронтовою лінією. Прихід большевиків без сумніву врятував тих поляків, що жили компактно в більших оселях і в містах, бо за той час бойовики ОУН зааслилися вже зброєю і ладилися проганяти польських зайдів з усієї української землі. Ненависть розлилася, як жовч, і коли большевики пізніше вивезли польських колоністів з Галичини й Волині, треба це в великій мірі відвести на рахунок того, що рахувалися вони з настроями української людности.

За винятком надзбручанських районів, де большевики прийшли швидко, бо несподівано, і де сконцентрувалися великі маси польського війська та польських утікачів так, що місцеві сили ОУН не могли б

собі з ними дати ради, большевики скрізь, де прийшли, застали вже не польську владу, тільки українську. Не рахуючи міст. Не було вже від кого “визволяти” український нарід, бо визволився він самий і допомогла йому в тому ОУН. Нічого спершу большевики не рухали, жодних змін у перших днях не вводили, потверджували всю нововитворену владу на місцях, казали тільки здати зброю. Та ба! Не на те ОУН її здобувала, щоб так з легкої руки віддати її большевикам. Хлопці вправді негайно змінили жовто-блакитні перепаски на червоні, щоб якнайдовше втриматися в міліціях, але зброю поховали. Поздавали всяке військово майно, здали багато крісів, бо щось здати мусіли, щоб не збільшувати підозріння, та сховали всі скоростріли, револьвери й ручні гранати та всю амуніцію. Ще придається, казали. В деяких місцях пускалися на хитрощі. Закопали чи поховали в лісах усе, що їм було потрібне і два-три з них утікали за Сян. На них звальювали всю вину ті, що залишилися. Або вдавали, що йде бій у лісі з польською бандою, яка відобрала від них зброю.

Глибоко врився мені в пам'ять один момент. Я допитував якогось хлопця. В його селі — це було на галицькому Поділлі — боївка вже впоралася з місцевими справами, знищила поліційну станицю і роззброїла кілька менших груп польського війська. Стежа донесла, що наближається якийсь більший відділ, у польських уніформах та в інших. Якимсь чином цей відділ пройшов незаторкнений в інших околицях аж до того села. Дорога йшла серединою села і в одному місці, біля церкви, розширялася в невеликий майданчик. Там зроблено засідку, поставлено барикаду впоперек шляху, націлено два скоростріли й зібрано всі сили свого власного та ще й сусідного села. Все те нічого не помогло б, якби вояки мали охоту до бою, та вони були деморалізовані поразкою і безнадійним відворотом, а до того серед них було багато чехів. Відомо, які з чехів вояки — коли зажадали в них зложити зброю з обіцяною вільного переходу, не дуже вони й вагалися, поча-

ли складати зброю на купу, на майдані. Якщо добре пам'ятаю, була якась така домова, що старшини мали право свою зброю залишити при собі.

Це було вже добре з-полудня і поки там ішли переговори, заки дійшло до капітуляції — складання й перебирання зброї йшло поволі — підійшов вечір. Ціла та історія дійшла десь до половини, коли з другого боку стежі принесли вістку, що йдуть большевики, і справді підкотилося кілька танків, як передня сторожа. Вискочили звідти большевики, швидко зорієнтувалися в чому справа, самі закінчили роззброювання, перебрали під свою владу полонених і забрали зброю.

Все те я записую, схилений над столом, швидко бігає по папері олівець. Мій хлопець замовк. Підношу голову — а в нього сльози горохом котяться по обличчі.

— Що з вами, друже?

— Там був... там був генерал Прхала...

Навряд чи був хто більш зненавиджений тоді в цій Галичині, як генерал Прхала. Його саботування оборони Карпатської України, його постава до Карпатської Січі, ціла його ганебна роля в останніх трагічних хвилях Срібної Землі, стягала на його голову прокляття всіх українців, що з запертим віддыхом слідкували за долею своїх закарпатських братів. Він утік і виринув пізніше в Варшаві, там творився якийсь чеський легіон і це його застукали наші хлопці на Поділлі, не знаючи навіть про те. Від большевиків про те довідалися. Не жаль їм було зброї, не жаліли, що мусіли тікати з рідного краю, — не могли простити собі, що через їхню повільність вирвався з їх рук той кат, що зашморгував стричок на шії Карпатської України.

Не хотів би я бути в його шкурі, попавшия в руки тих хлопців!

Таке діялося всюди.

В багатьох місцях польська солдатська жорстоко катувала безневинне населення на доноси місцевих поляків, а то просто так зо сваволі і щоб зігнати на комусь свою злість за програну війну. В руках полков-

ника Сушка було кількасот фотознімок нещасних жертв: порозбивані прикладами крісів голови, проколювані багнетами плечі по кільканадцять разів, повідрізувані груди в жінок, помордовані немовлята. Тут не вбивав ворог ворога, тут мордував з садистською насолодою канібал не на те, щоб убивати, тільки щоб завдати і продовжувати передсмертні муки. Коли приходить хвилина слабости супроти ворога, встане пригадати тих нещасних бойків з-під мадярської границі, що їх помордувала польська дич — і серце кам'яніє.

Інакше було по містах. Тут не тільки здавна скупчена була більшість усього польського елемента Західної України, підкріпленого польонізаційним впливом жидівської людности, але туди в передсмертних судорогах Польщі наплила маса втікачів з західніх провінцій Польщі і там було військо. Збройний виступ у містах під той момент засуджений був би на повну невдачу.

Все ж таки українці негайно піднесли голову, так на захід від Львова, куди прийшли німці, як і на схід, що його залляли большевики. Вони вважали себе відвічними і правовими господарями тієї землі і так вели себе в обличчі і німецької й большевицької армії. Не дуже мали змоги й нагоди в тій ролі виступати, але використовували кожную можливість. У Львові це виявилось в той спосіб, що українці спонтанно й масово кинулися творити громадянську міліцію і при її помочі боронити своє життя й майно перед наступом міського шумовиння, що з приходом большевиків надіялося царства для себе, а далі, щоб у той спосіб відразу в початках виявити максимум ініціативи в закріплюванні себе на суспільно-громадських, адміністративних, економічних і культурних позиціях нової дійсности, випереджуючи і поляків і жидів.

Трудно дійти до того, звідки вийшла ініціатива і хто був організуючим центром тієї акції. Правдоподібно не вийшло те ні з одного політичного осередку, це була стихійна й інстинктовна постава всього укра-

їнського населення. Найбільш рухливим та енергійним елементом була ОУН, її члени негайно включилися в дію і використовували її для потреб своєї організації. Але вони ані не могли фірмувати ані очолити акції, бо це було б божевілля. Наші соціалісти у Львові були безмірно слабкі, їх на пальцях можна б перелічити, давно вже перестали вони бути якимнебудь політичним фактором в українському житті. Їм було б найзручніше фірмувати міліцію супроти большевиків, що гляділи б на них з меншим підозрінням. Принаймні така думка була на початках, доки не вийшло на яву, що для большевиків усі українці з Західньої України були “фашисти” і що не довір’яли вони нікому. Тому то й українці тут і там пробували висувати тих останніх могіканів українського соціалізму наперед, та не довело це ні до чого, все одне большевики швидко перебрали все в свої руки й відсунули місцевих людей, навіть комуністів і жидів.

Дуже це цікавий епізод з тих часів і я постараюся насвітлити його оповіданнями кількох людей, що брали в ньому участь. Може не будуть це моменти найбільш характерні, одначе відтворюють вони атмосферу, що нею жив український Львів перших кілька днів після приходу большевиків.

Розказує студент Володимир Кранський⁵¹⁾ :

Я студіював у Кракові і 1939 рік мав бути останнім роком моїх студій. Прийшли Великодні Свята, я вибрався додому. Якраз у тому часі на день 21 березня 1939 року назначений був конгрес української студентської організації СУСОП⁵²⁾ у Львові і мені дали мандат делегата заступати українську студентську громаду в Кракові. Разом з мною делегатами були ще Нестор Процик, мій тодішній організаційний зверхник з ОУН і Марія Кокотович. Поліція оточила будинок, де відбувався конгрес, і всіх нас запроторила до Бригідок.

Вкинули мене в темну келію, — зовсім не було там денного світла — і страшенне вогку, аж з стін капало. Підсту-

⁵¹⁾ Псевдо. Живе на американському континенті.

⁵²⁾ Союз Українських Студентських Організацій в Польщі.

пив тоді до мене "командант" камери, розбивач кас, Козак називався, що тепер рівно тридцятий раз відбував свою візиту до Бригідок, майже ціле своє життя там перевів. Зараз пізнав у мені політичного в'язня і призначив ліжко не біля дверей, як звичайно водилося з кожним, хто свіжо прибуває до цієї камери, тільки біля себе, в кутку, де стояло кілька ліжок ізольованих від решти. Дав мені окремих кухлик до пиття води і познайомив з їхніми порядками, головню якщо йшлося про гігієнічну ізоляцію, бо майже всі в'язні були хворі то на сифіліс, то на туберкульозу, то на скрофульоз чи на іншу якусь погань. Бачив я по обличчях усіх інших в'язнів, що вони з тим погоджуються і вважаються це потрібним.

Говорив Козак:

— Це люди пропащі і вони знають, за що сидять і яка їх доля. А ви людина молода, сидите за правду і мусите рятувати здоров'я.

Дивно слухати. Це ж люди, що їх ми привикли вважати покидьками суспільности і мали вони більше пошани до українського націоналіста-патріота, як освічена польська інтелігенція, що не щадила нам таких епітетів, як "гайдамацька дич", "бандити" "герої" і т. д.

Огорнула мене мерзота. Як сидіти серед тих напів зогнилих людей, що від них уже трупом заносить? Все ж таки пересидів я там пів року і за той час багато з них померло, перед смертю виносили їх до шпиталю, щоб не вмірали в камері.

Розрадою в нашому сумному положенні було, що я не самий. Застав я вже там одного політичного в'язня, котрого з трьох братів Качмарських, а зараз на другий день привели туди Богдана Рибчука та Гуга, якого імені не пригадую. В літі додали нам ще трьох націоналістів.

Прийшла війна. В'язнична сторожа всіляко старалася закривати перед нами той факт, раз говорили, що це військові вправи, то знову, що це гуркотить картопля, її зсипують до пивниць на зимовий запас, а далі нікуди вже було схривати правди, казали, що польська армія пішла в наступ і доходить уже до Берліна. Правдиві вістки приходили до нас через "посмітюхів" і перестукування з камери до камери.

З подвір'я чутно було голоси втікачів з заходу, це був службовий персонал різних в'язниць.

Почали звільняти всіх в'язнів, з винятком політичних. Моя камера і ще дві сусідні повні були націоналістів, щораз туди когось впускали. І нас не звільняли, хоч майже цілі Бригідки були вже порожні. Чи не думають нас постріляти? Думка настирливо лізе в голову, а ми ходимо по камері й співаємо революційних пісень, ніхто вже не забороняє.

Прийшла грізна вістка: большевики підступили під Львів. Ми посумніли, хоч усе ще не хотілося вірити, що Західня Україна достанеться нашому найбільшому ворогові.

Десь близько падають бомби і гарматні стрільна, кажуть, і в Бригідки потрапили, та не з нашого боку.

Було може 19 або 20 вересня, не пам'ятаю, загубив лік у тюремній монотонії. Під вечір прийшов до нас начальник, посоловілий, але ласкавий, і вперве, від коли ми його бачили, заговорив до нас по-українськи.

— Панове, Львів оточений нашими і вашими ворогами. Ще цього вечора будете звільнені. Хто хоче зараз іти додому, дістане провідника, хто хоче, може залишитися до ранку.

Вояки ВВН на посту в Галичині

Чи не думаєте, що пора нам спам'ятатися і разом стати проти спільного ворога?

Мимохіть пригадується приповідка, що "мудрий поляк по шкоді".

Більшість не втерпіли, відразу вийшли. Я Львова не знав зовсім, ніч уже запала, лишився я заночувати.

Вранці видали мені речі, було того дві добрі валізи. Сторожа така облесна, що один з них пропонував мені віднести клунки, але допомогли мені друзі, що разом з мною покидали Бригідки.

Було нас п'ять, усі чужі у Львові. Вийшли за браму та й не знаємо, куди нам дітися. Бачимо, вулиці забарикадовані, покопані шанці, рух досить великий, і цікаво, цивільні люди кудись спішаються, військо походить спроквола.

Хіба підемо до св. Юра? Може там кого стрінемо. А там підземні хідники повні людей, що шукали охорони від бомб. Знайшли ми знайомих з конгресу і з Бригідок. Відразу встановився зв'язок з ОУН, мені доручено джур на одному з підземних коридорів.

Чи день чи два там перебув я — щось не можу з часом дійти до ладу — Львів капітулював перед большевиками. Крізь вікна бачили ми большевицькі танки. Нас вислано групами по трьох у різні сторони міста на оглядини. Скрізь по вулицях купами лежить зброя, ніхто нею не цікавиться. Дійшли ми до великої площі біля театру, ого! Вже гуляє шумовиння, розбиває крамниці. Не довго й бушувало, большевицьке військо зразу ж ловило їх на гарячому. Спокійних прохожих не чіпало, та ми вирішили, що нічого більше нового не побачимо і вернулися до Юра.

Люди розходяться по хатах, якась родина бере мене до себе на нічліг. Перед відходом дістаю наказ вранці о восьмій годині зголоситися назад.

Точно приходжу й голошуся в Нестора Процика, через якого і тут іде мій зв'язок до ОУН. На площі перед Юром формуються відділи, твориться українська міліція, скрізь порядкують націоналісти, більшість з них знайома мені з вигляду, це мої співтовариші з Бригідок. Розсилаються відділи в різні сторони міста з наказами охороняти українців від грабунків, помагати всім, хто хоче втікати перед большевиками, збирати зброю. Це для всіх. А для членів ОУН дові-

рочно: можливо, що дійде до зудару німців з большевиками, тоді бити по большевиках. Ми все ще перебували під ілюзією, що большевики тільки тимчасово прийшли, допомагають викінчувати Польщу.

Мені передано п'ятдесятку людей з дорученням зайняти магазин зброї десь у східній частині міста в напрямі до Личаківської вулиці. Отаборилися ми на подвір'ї якогось монастиря, стягали туди зброю з вулиць і творили нові відділи. Не знаю міста, але більшість мого відділу — львов'яни, орієнтуються прекрасно, водять мене, куди треба.

Там застали ми вже три сотні людей, звозять зброю з усіх усюдів. Людей прибуває щораз більше, пробую рахувати, вже й лік забувається, здається мені, що є около дві тисячі всякого народу. Не можна завести порядку, одні приходять, другі відходять, стараюся втримати в дисципліні основне ядро тих, з ким туди прийшов і кого вже там застав, і це мені якось удається. В війську я ніколи не служив і військового діла не знав зовсім, але знайшлися помічники, що на тому знали. Та й не в знанні військових справ було головне діло, а в тому, щоб не стратити голови в хаосі і змусити других до послуху.

Недалеко монастиря, при бічній вулиці була наша канцелярія. Сиділи там два старші українські громадяни, незнані мені з назвища, та один большевицький старшина, що прибивав печатку на виказки приступлення до міліції. Нікого не розпитував, не перевіряв документів, йому підсудвали посвідки і він без надуми ставив печатку.

Відділи з нашого пункту вешталися по цілому місті, хоч властиво до нас мала належати тільки південно-східня частина Львова. Біля полудня прийшли вістки, що в місті є теж міліція польська, а найбільше жидівської, майже під повною контролею місцевих комуністів. Жидівська міліція вела себе нахабно, скрізь сунула свого носа, до всього мішалася і сильно нам перешкоджала. Найважливіше, в її руках були околиці головного залізничного двірця, де містилися магазини з усім військовим добром і, дуже важне для нас, склади з харчами, яких нам дуже бракувало, бо ми мали все, крім поживи. Не було що людям давати їсти.

Постановлено в нас прогнати жидів з двірця ще таки тої самої ночі, бо невідомо, яке буде положення завтра. Зі-

брався відділ около сотні людей, самих вибранців, і як тільки добре стемнілося, ми рушили на двірець. Правду сказавши, пляну в нас не було ніякого, попросту треба прогнати жидівську міліцію і на те місце поставити нашу, на тому й кінець. Десь перед північчю ми, розділившись на три менші групи, щоб більш непомітно зайти на місце, підійшли під обсажені жидівською міліцією об'єкти і зачали стріляти. Вив'язалася густа пальба, безцільна й недоладна, стріляли ми, стріляли й жиди і після майже півгодинної перестрілки жиди втекли. Якби це не виглядало дивне, на такому важливому місці зовсім не було большевицького війська, щойно після нашої стрілянини надбігли якісь військові відділи, але застали вже порядок, скрізь стояли наші стійки, оправдалися тим, що хтось нападав на магазини і ми боронилися. Ще й похвалили нас большевики, що оборонили ми двірець від "польських бандитів".

Довідався я пізніше, що теж і в інших місцях тої ночі проганяли жидівську міліцію, декуди це вдалося, а часом і ні. Нам пощастило, ми негайно взялися транспортувати харчі і над ранком на нашому пункті димилися вже польові кухні.

Три дні ми так "берегли" магазинів, зміцнивши наш охоронний стан лякаючись, чи не буде спроб відбити від нас харчеві припаси. А на четвертий день примаршувала большевицька сотня і розташувалася побіч нас. Скрізь біля наших стійок розставляли своїх вартових, большевицький офіцер обходив їх разом зо мною, він устанавляв і змінював ключки. П'ятого дня з'явилися вже НКВД. Не було від них жодної напасти, тільки від усіх, хто вертався зо служби в місті, відбирали міліційні виказки і зброю, казали йти додому і там ждати, доки наново не покличуть "до служби".

Стало загально відомо, що німці відступили аж за Сян, що тут зачинається вже неподільне большевицьке володіння. Для націоналістів більшала небезпека, зокрема для тих, що просто з Бригідок пішли в міліцію. ОУН рішила нас звідти відтягнути і залишити тих, що не були ще розконспіровані. Мені наказано лишитися ще два дні і якнайбільше всього добра передати в українські руки. Не така вже це легка справа була, як на початку, большевики поволі але міцно затіснявали контролю, все ж таки роздав я селянам майже

три тисячі коней, усяких військових і невійськових возів та й іншого добра, що попадало під руки.

А над вечір приготував я дещо для себе на дорогу і вранці сам зник, помандрував на захід і перейшов Сян два дні пізніше в Перемишлі.

Так закінчилася моя сьомидення служба в українській міліції міста Львова”.

Трохи докладніше інформації вдалося мені зібрати про Личаківську дільницю у Львові. На Личакові жило дуже багато українців, чи не найбільше в цілому Львові. Українське суспільне, культурне й економічне життя було добре зорганізоване, було там багато шкільної, студентської й ремісничої молоді, був міцний ґрунт для ОУН. Легальне життя скупчувалося в домівці при вулиці Круп'ярській, там містилися два найрухливіші товариства, “Читальня Просвіти” і “Сокіл IV”. До організації міліції в тій дільниці багато рук приклав Юрій Карманін і від нього, з першого джерела, походять ось такі інформації.

“Війна застала мене, як багато інших націоналістів, у львівських Бригідках. Заарештовано мене в часі великої “всипи” Петра Олійника до т. зв. справи Гаїв, підльвівського села, де ОУН виконала напад на поліційну станицю і вбила її коменданта.

Вийшов я на волю в часі, коли Львів був уже оточений, була це остання група звільнених в'язнів. Я сидів на ізоляційному відділі, разом з мною випустили Йосипа Федорику з Скольного і Гута-Кульчицького, працівника “Центро-союзу” у Львові. Того дня після обіду прийшов до нашої камери “пшодовнік” і незвичними досі, дуже чемними словами сказав по-українськи:

— Збирайтеся, підете на волю, тепер не буде добра ні вам, ні нам.

Звільнили нас зовсім регулярно, віддали речі й гроші, дали посвідку звільнення.

Я пішов додому, взявши з собою Федорику, Гут від нас відлучився. Його зараз же зловила польська патруля, завела на цитаделю і тільки чудом урятувався він від розстрілу.

Мій прихід справив велику несподіванку й радість вдома. Та не довго я загрів там місця, по хатах ходила польська

“Оброна Народова”, списувала чоловіків і забирала їх ставити барикади по вулицях, то ж ми з Федорикою пішли на переховини до моєї тітки при вулиці Генінга.

Зв'язок з ОУН у мене порвався після мого арешту, я встиг тільки довідатися, що Крайова Екзекутива виїхала з Львова. Не лишалося мені наразі нічого іншого, як не показувати носа з хати й чекати якоїсь зміни. Ці вістки дістав я від Вуня Макарушки, що десь тоді навідався до мене з своєю жінкою, прийшли забрати Федорику.

Двадцять першого вересня перед обідом зайшов хтось до нас з Личаківської вулиці, бачив, як у напрямі на личаківську рогачку поїхало польське військово авто з білим прапором, мабуть здаватися большевикам. А вже біля першої пополудні з Кайзервальдських горбів почала скочуватися хмара большевиків. Стояла там частина польської зенітної артилерії, один польський старшина на моїх очах пустив собі кулю в поб з жалю, що Польща так марно пропала.

При сусідній вулиці, Пісковій, були якісь військові магазини з харчами й боеприпасами, зараз кинулося туди грабити всяке міське дрантя.

Тепер уже годі було втримати мене в хаті. Вийшов я на Личаківську вулицю, обсервував большевицькі моторизовані колони, що в'їжджали до міста. З рушницями в руках гляділи на вікна, чи не посипляться звідти стріли.

На другий день пішов я до “Просвіти” при Круп'ярській вулиці. Зібралася маса народу, кожен хотів довідатися, як стоять справи і що йому робити. Сказали мені там, що минулої ночі відбулася конференція українських суспільних організацій десь або в церкві св. Юра або в Студентській Домівці при вулиці Міцкевича, і там вирішено зорганізувати українську міліцію у Львові. На личаківський район — давню польську ІV Дільницю — відкомендеровано багато студентів. До нашого Сокола ІV прийшов відпоручник Сокола-Батька, Олег Вальчик, і закликав вислати делегатів до “Народнього Дому”, там будуть наради над організацією міста в міліціях.

Делегатами вибрано мене і, якщо собі добре пригадую, Романа Маланчука. Зібралася велика кількість людей, понад три сотні, між ними багато знайомих. Головою зборів був годинникар Карпинець, бачив я там Яцишина, одного з ди-

ректорів Пром-банку, з наших ще Миколу Матвійчука та інших. На чоло висували тоді групу українських соціалістів і комуністичних українців, щоб вони фірмували справу перед більшовиками.

Головним референтом-промовцем був якийсь мені незнайомий ні з вигляду ні з назвища чоловік. Все дихало імпровізацією, ніхто не думав, що буде це на довго, всі хотіли бодай тимчасово боронити українського життя й майна перед темними елементами і виступами чужих міліцій, польської та жидівської, що організувалися рівночасно з нашою.

На кожну дільницю призначили командантів міліції, чомусь називали їх "сотниками". Не пригадую, кого послали на Личаків, я його всього один раз бачив, він опісля постійно перебував у "Народньому Домі", мене обрано його заступником і фактично вся справа лежала на моїх плечах. На місці формувалися сотні міліцистів і розсилалися по пунктам. Тоді був уже якийсь большевицький політрук і давав різні інструкції.

Для нашої станиці сформовано сотню в більшості зо студентів, я поставив її в трійки перед "Народнім Домом" і ми відмаршували на Личаків. Коло Ринку перестрінув нас великий відділ жидівської міліції з транспарентами. Кричали по-польськи "нехай живе Сталін і Комуністична Партія" та співали Інтернаціонал. Ми мовчали, в повітрі застигло загострення, ось-ось дійде до бійки. Щоб якось вийти з тої ситуації, я крикнув "хай живе українська червона армія!" а вся решта гримнула тричі "слава, слава, слава!" і якось обійшлося без сутички.

Першу квартиру міліції встановили ми при вулиці Круп'ярській ч. 15. Напливало щораз більше людей, кожен щось приносив для міліції, хтось притащив скриню новіських польських пістолів марки "Vic". На швидку руку почалася організація адміністраційно-поліційного апарату. Виправлено людей по зброю й уніформи до касарень 40 піхотного полку й 14 полку уланів, розставлено стійки при важніших об'єктах, біля казармів, біля водогону на Зеленій вулиці, біля куп зброї, щоб її не розтягала львівська "гебра"⁵³).

Наша стежа донесла, що в давньому IV Комісаріяті польської поліції при Курковій вулиці організується польська

53) у львівській говірці: шумовиння

міліція. Взявши трьох своїх ад'ютантів, — Романа Маланчука, Івана Смолія і Стаха Сачинського — що рівночасно були начальниками різних ділянок у нашому поділі праці, посадили ми відділ міліцистів на вантажне авто і мерщій поїхали до IV Комісаріату перебрати будинок і розігнати поляків, хочби прийшлося вживати сили. Разом було нас п'ятнадцять чоловік, озброєних крісами й гранатами, одному при боці теліпалася довжелезна кавалерійська шабля.

Зайжджаємо під IV Комісаріат, я з Миколою Матвійчуком і ще з п'яткою хлопців вскакуємо до кімнати, решта розбігається по коридорах. В кімнаті сиділо кілька поляків, що зо страху забули язика в роті. Всі інтересенти з коридорів чимдуж дали ногам знати, наш приїзд заскочив усіх і перелякав. Заявляю, що тільки ми маємо мандат організувати міліцію в IV Дільниці і вся акція з іншого боку, це "контрреволюція". Перестрашені поляки здали все, що мали, раді, що вийшли з життям, і ми зайняли цілий будинок, перенесли туди наші бюро. Забрали ми теж сусідню стрільницю "Стрілецького Братства" і там зробили казарми для нашої міліції.

З кожною хвилиною життя нормувалося, кінчалася провізорія. До того часу ночували й харчувалися ми по своїх домах, приходили тільки на денні чи нічні дижюри. Від тепер усі перенеслися до казармів, поділені були на рої, чергувалися в службі, там їли і спали. В загальному затримали ми схему сокільської організації, бо її знали найкраще.

Ішов частий зв'язок до централі української міліції в "Народньому Домі", в більшості устно, без устійненої форми звітів. Швидко завели ми лад у нашому районі. Порядок, можна б сказати, був зразковий. Спокій, ніяких сутичок, тільки по хатах робили ми ревізії й забирали зброю.

На поляків упав пострах.

Найбільше мороки було з кримінальними справами, бо в тих часах були ми всім: і поліцією, і судом, і мешканцевим урядом. Нас завалювали скаргами на злочинства й бійки, всі домагалися слідства й кари. Для підтримання поваги міліції посадили ми кільканадцять писарів, що пильно списували всі жалі, але кінець-кінців щось треба було з тим зробити, на нас же лежала відповідальність і громадяни мали до нас довір'я, будь вони українці, поляки чи жиди.

"Бо війна війною..." (Вояки ВВН на відпочинку в Карпатах)

Шефом кримінального відділу найменував я Макса Рачинського. Височенний тип, з неголеною бородою, яких 35-40 років. В ранній молодості мав комуністичні нахили, потім цілком пристав до нас і надзвичайно був активний у всякій громадській праці, хоч обсіла його велика родина, в нього було дванадцятьох дітей!

— Максе — кажу йому — оце важлива справа для вас. Ніхто її ліпше не потрапить виконати, від вас залежить не тільки слава, але й саме існування нашої міліції. Коли ви провалитесь — нас розженуть.

Заїмпонувало це Максові страшенно. Затягнув шолом і шинелю, вибрав собі кількох типів такого самого гатунку і почав "урядування". В скорому часі скарги змаліли, злодії поховалися. Тільки час до часу доносилися крики з його канцелярії, це Макс на місці вимірював справедливість.

Шефом постачання в нас був Льолько Сторожук. Влаштувався він дуже просто: щоранку виїжджав за рогачку і конфіскував телята в жидівських купців, видаючи їм реквізичійні квитки. Не було інакшого виходу, апровізаційні труднощі були великі, від нас вимагали роботи, а харчів ніхто не давав.

Цілий тиждень, а може й довше, урядували ми без ніяких перепон. А тоді приїхав до нас енкаведист з двома воєнками. Оглянув наші посвідки на ношення зброї, видані Головною Командою української міліції, говорив по-московськи, дуже чемно. Забрав нам одну автомашину і заповівся на завтра приїхати по зброю, що її ми звідусіль настигали і зберігали в нашій станиці.

Другого дня об'їхав я з ним усі наші пункти. Зброї було до чорта й трохи, гранати, шаблі, багнети, кріси й кулемети. Ані одного пістоля і дуже мало амуніції — це все наші хлопці з ОУН завчасу "засмитрили", як кажуть у Львові. Цілий день їздили ми з двома автомашинами, не встигли всього забрати. Саме за пістолями він найбільше розпитувався, ми пояснювали, що це зброя мала, мусіли розкрати її люди в самих початках, заки ще зорганізувалася міліція, ледве потрапили ми назбирати трохи для власного озброєння. Слухав уважно, та видно було, не здурити його, знав він, що в траві пищать. Казав мені зайти до нього на другий день до свого бюро в магістраті.

Зайшов я туди в назначений час і застав ще одного енкаведиста. Дуже приязно мене прийняли, по короткій вступній балазці — до діла.

— Де ви були до війни?

— У Львові.

— Ввесь час? У батьків?

— Ні, я працював якийсь час у Катовицях і перед самою війною поляки мене евакуювали.

Дивиться на мене значуче.

— То аж до самої війни перебували ви на заході?

— Егеж, у Катовицях.

Поклав мені руку на плече.

— Де ви були, ми знаємо. Але забудьмо про те. Нам ідеться про те, щоб ви зрозуміли, що "нужно начинать новую жизнь".

Сиджу ні в цих ні в тих, не знаю, що казати. Ото! Мабуть не вийду вже в цієї канцелярії.

Енкаведист продовжує, що цими днями народні міліції будуть розв'язані, на їх місце постануть інші, постійні.

— Вчора я дивився на вас, як ми їздили. З вас був би хороший командир. Скільки вам літ?

— Двадцять п'ять.

— Оце й добре. Чи не поїхали б ви у "воєнне училище"?

Вдаю захоплення тією пропозицією, це щось наче в сам раз для мене, а на думці мені, щоб якнайшвидше вирватися з тої кімнати.

— Ви не лякайтеся нас, ми покликали вас, як людину, що з нею хочемо співпрацювати.

Он куди стежка в горох!

Вийшов я з кімнати — сорочка на мені геть чисто мокра, до плечей прилипла.

Того самого вечора передав я справи Романові Маланчукові, як могому заступникові, і зник з міліції".

7. РОЗДІЛ

РОЗКРИЛИСЯ ТЮРЕМНІ БРАМИ...

Тисячі націоналістів у в'язницях. — Вивозять їх на схід. — Війна принесла волю, але багатьох постріляла сторожа. — Доля Криштала. — З Равіча до Седлець. — Тюрма в Седльцях. — Оаза серед руїн. — Пожежа в тюрмі. — Звільняють "посполитих". — На їх місце привозять німців. — Перша допомога: зливати водою і змінити підштанки. — Страх і голод. — Добровольцем за кухаря. — Міністр Міхаловський утікає. — Климичин пропонує виломитися з тюрми. — Оточені кордоном війська. — Домагання відсепарувати нас від німців. — Приголомшений бомбою. — Сцена в підземеллі. — Приходить ранений начальник. — Будуть звільняти! — Торги за в'язнів. — Пригоди Терна в Вильні. — Комсомолец Ванька. — Большевики проганяють на чогири вітри. — Шляхом на південь. — Українські кіннотчики. — Між білорусами. — Українці-партизани. — Через Берестя й Володаву до Львова. — Концентрак у Березі Каргузькій. — Поліція втікла. — Марш під білими прапорами. — Під покровом ОУН. — Неофіти й поплентачі.

Почали напливати політичні в'язні, майже все незнайомі мені молоді люди. Тільки деяких знав я з назвища, читаючи в часописах звідомлення з політичних процесів. З'явився одного дня Микола Лебедь, його випадково стрівнув Сич на одній залізничній станції, вертаючися автом з Кракова до Коросна, і привіз сюди, ще в тюремному одягові. Прийшли і знайомі мені Іван Мицик, Богдан Кравців, Іван Равлик, Володимир Янів, його дружина, з роду Софія Мойсеович. Кожен день приносив свіжі обличчя. Майже всіх їх війна застала в тюрмі і розвал Польщі приніс їм волю. Дехто побував уже вдома і мусів тікати перед большевиками, а дехто

й не мав часу дійти до Галичини, просто з тюрми причвалав до Коросна або до інших міст, — Ярослав, Перемишля, Сянока, — де збиралися українці.

В хвилині вибуху війни сиділо в різних польських тюрмах добрих кілька тисяч націоналістів. Польська влада, сподіваючися війни з дня на день, завчасу почала евакуювати в'язнів з тюрем під німецькою границею, перевозила їх у центральну Польщу, декого ще далі, до Седлець, Люблина, Білого Стоку, навіть аж до Вильни. А потім прийшов швидкий кінець, тюремна адміністрація стратила голову, не знала, що з ними робити. В міру того, як наближалася фронтова лінія і ставало щораз гарячіше, транспортували в'язнів на схід. Охороняла транспорти в'язнична сторожа, часом військо. В часі тих транспортів багато пострадало життям, мусіли йти пішки, голодні і знесилені, хто вибився з сил і відставав по дорозі, того без жалю стріляли. Особливо багато вистріляли в марші з тюрми в Тарнові на Люблин. В тій великій масі не завжди можна було устійнити, кого напевно застрілили, а хто пропав без сліду. Я списував протоколи, з кого попало, щоб відтворити цей образ і ствердити, хто залишився в живих, а хто загинув. Деякі транспорти, як ось з тюрми в Тарнові, описані були дуже докладно, а з деяких тюрем, наприклад з найстрашнішої в Польщі тюрми св. Хреста коло міста Кельце, не було ніякої вістки, невідомо, хто там сидів з українців, правдоподібно всі загинули.

Найбільш ласкава була доля для тих в'язнів, що сиділи у Львові та по інших тюрмах Галичини й Волині. Їх нікуди вже було далі вивозити і їх або звільняли в останній хвилині, або самі вони виломилися, коли вже підступали большевики. По інших в'язницях було різно, все залежало від постави місцевої тюремної адміністрації, скільки ініціативи виявляли окремі начальники тюрем і скільки знайшли часу на застанову.

Мій друг Юрко Кришталь сидів тоді у в'язниці в Седльцях. Це була стара тюрма, ще з царських московських часів, не пристосована до того, щоб відбувати

в ній довготермінові присуди. За Польщі її трохи відновлено й добудовано, постійно сиділо там кількасот в'язнів, а перед самою війною навезли їх з усіх усюдів стільки, що душилися вони з браку повітря і часто вмлівали з гарячі. Про останні дні свого перебування в Седльцях розказує він такими словами.

“В місяці липні 1939 року перевезено мене з тюрми в Равічі до Седлець. Містечко Равіч лежало майже над самою німецькою границею, відносини тоді вже були дуже напружені, всіх довготермінових в'язнів відтранспортовано на схід. В одній камері зо мною були ще: Іван Джиджора, засуджений на дванадцять літ у часі саботажної акції 1930 року, та Іван Малюца, також довготерміновий в'язень з процесу Бандери й товаришів у Варшаві. З інших в'язнів в тій тюрмі пригадую ще Миколу Лебеда, досмертника, Миколу Климишина, також засудженого на довічну тюрму і Ярослава Рака, що мав шість літ. Ще були там два безтермінові в'язні, назвище одного з них я призабув, а другого, Здріля, застрілили пізніше в часі транспорту до іншої тюрми. Це були далеко не всі, але інших назвищ я або не знав, або вже позабував.

Приділено мене до праці в господарському відділі, а рівночасно приспособляв я тюрму до охорони перед літунськими атаками в той спосіб, що дах і стіни малював жовтою фарбою, такою самою, як подвір'я і вулиці, щоб замаскувати її перед обсервацією з літаків. Зловж під цілим триповерховим будинком тягнулися глибокі льохи, там ставив я лабіринт з наповнених піском міхів, туди мала ховатися тюремна адміністрація в разі нальоту. З міста часто чутно було вибухи, це відбувалися вправи протилітунської оборони, розкидувано по вулицях петарди, що мали наслідувати вибухи бомб. З тих приготувань, а теж і з часописів, що вряди-годи попадалися мені в руки у в'язничній канцелярії, здогадувався я, що війна вже за плечима.

Несподівано впали бомби. Місто Седльце було великим комунікаційним вузлом центрально-східньої Польщі і його дощенту збомбили німці зараз таки першого дня війни.

Найперше зрівняли з землею залізничний двірць, пізніше, майже кожного дня, скидали на місто запальні й менші вибухові бомби. Довкола тюремного будинку спалено всі кам'яниці, сама тюрма якимсь чудом залишилася ненарушена,

завалилася тільки одна стіна разом з частиною тюремного муру. Пожежа тривала майже чотири дні і весь цей час сиділи ми в камерах, надвір нас не випускали, параш не спорожняли, ми так і душилися в тому димі й смороді. Страх був великий — відламки бомб залітали до камери, ми їх знаходили в дерев'яних полицях, навіть у хлібі. Ми тулилися за виступом стіни, що бодай частинно захищав перед відламками. При тому дошкулював голод, їсти не давали нічого, тільки вночі, коли відлітали літаки, сторожа вилазила зо сховищ і приносила нам воду.

Зараз на другий день війни звільнено всіх в'язнів, що сиділи за кримінальні справи. В тюрмі через те не порідшало, бо весь час навозили німців, — у той час були там лише німці й українці, комуністів теж вивезено, здається до Берестя над Бугом. З кримінальних залишилися всього кілька, вони працювали на городах за містом, тоді привели їх назад до тюрми.

Всі сиділи взаперті, я один мав змогу час до часу виходити з камери, бо мене приділено до т. зв. першої допомоги. Чому саме вибрано мене, хеміка по фаху, не вміщалося мені в голову. Видно не було вже в'язничного лікаря ані фельдшерів, тож узяли хеміка. Впень я сидів в камері разом з іншими, а ввечері випускали мене рятувати зомлілих і тих, що зо страху зажовтили штани. Набирав я повне наруччя підштанців з магазину і з коновкою води ходив від камери до камери, обливав водою зомлілих і ослаблених та відраховував, скільки треба чистих підштанців. З цієї "першої допомоги" користь була дуже мала, бо більшість з них увечері сама приходила до притомности, а вдень сторожа носа зо сховища не висувала. Цікаве, що з наших людей зомліло всього два-три, натомість німців мліло дуже багато і дедалі не ставало вже для них чистих підштанців. Тим я не хочу сказати, що німці були менше відважні від нас, на нас налітав не менший страх, як і на них, але все те були цивільні люди, що ніколи тюрми в середині не бачили, просто з вигідного життя на волі запроторено їх туди, не витримували їм нерви і не звикли вони ще до біди. Та й густіше їх по камерах було, як нас.

Страх страхом, до нього можна звикнути, але про голод забути не можна ніяк. Чотири дні ні рісочки в роті, тільки

по кухликові води, бо й води теж не ставало. Ще доки день, перемагав страх перед бомбами, але прийшов вечір — і голод рвав кишки.

Якимсь чином Климичин порозумівся з німцями й вистукав нам через стіну, що завтра мусимо виломлюватися з келій, бо йнакше погибнемо з голоду, ще заки бомби дойдуть нам кінця.

Якраз тоді викликали мене з камери до звичайних моїх вечірніх "санітарних" зайнять і вдалося мені вговорити старшого ключника, щоб завів мене до господарського комісаря. Жаліюся, що голод, це може довести людей до божевілля, конечно треба дати їм їсти. Нема кому варити, каже. Голошүся добровольцем на кухаря, беру ще одного з наших хлопців та одного звичайного в'язня і далі, до роботи!

В'язниця тримала кроликів, їх було багато, в той час ніхто ними не турбувався, та вони не поздыхали якось, скубали собі зеленину в своїй загороді. Почали ми бити тих кроликів і варити з них зупу. Не знаю, чи коли в житті смакувала мені якась страва так, як та перша зупа з кроликів. Їсти давали ми раз на день, під вечір, а крім того варили щось у роді кави з паленого ячменю.

Зраз другого дня після того, як перебрав я на себе ще й куховарські обов'язки, привели мене до кухні якогось типа, нижчого трохи за мене, в ясному пороховику, тісно зап'ятому під шию, і в чорних окулярах. Казали налити йому чогось теплого до термосу, що його тримав у руках — у цілому місті неможливо вже дістати щось їсти. Щось мені видалася знайома і пика й ціла його постать, я почав придивлятися і в тому моменті він скинув окуляри. Та це ж Міхаловські, польський міністр справедливости! Ще коли я сидів у тюрмі в Вронках і працював там у канцелярії, приїжджав він туди на інспекцію і від тоді я собі його запам'ятав. Це був унікат поміж міністрами справедливости, ледве чи знайшовся б другий такий у світі. Він особисто був автором тюремного правильника, що касував усі привілеї політичних в'язнів, за його прямим наказом загострено режим по тюрмах — це був перший його урядовий акт, після того, як перебрав він свою міністерську теку. В'язнів ненавидів він якоюсь глибокою і холодною ненавистю, мало цікавився юридичними проблемами і взагалі справами свого ресорту, за-

любки присвячував свій час тюремництву. Про те з насміхом у своєму часі писала опозиційна преса.

Еге, голубе, прийшла і на тебе лиха доля!

Було це десь або 6 або 7 вересня, з того здогадувався я, що польський уряд утік уже з Варшави і це зараз подав я до відома нашим хлопцям.

Вернувшись ввечері до камери застав я вже перестуканий крізь стіну плян таки силою виломлюватися з в'язниці й утікати. Коли завтра ключник впускатиме мене до камери, я маю взхопити його за горло і притримати, затуливши рота. Прискочать мої товариші-спів'язні і вже разом його спутаємо, зав'яжемо рота хустиною, відберемо ключі та випустимо всіх в'язнів, українців і німців, інших не було.

Нічого легшого, як виконати ту частину пляну. Але щойно тут зачиналася заковика. Не тільки мусіли б ми голіруч зламати опір озброєної в'язничної сторожі, що все таки була ще тут у будинкові, хоч і в зменшеному числі, ми мусіли бути приготовані і на військову інтервенцію. Місто опустіло від усякої цивільної влади, було тільки військо й військова охорона густо оточила тюрму. Не бачили того мої товариші з камер, а я швендявся по цілій тюрмі, дещо сам бачив, дещо зачув з розмови інших.

Дуже добре розумів я нетерплячку друзів, мені самому, після десяти років, нераз так хотілося на волю, що аж млість під серце підступала. Але цей плян не обіцював волі, тільки одчайдушну смерть.

Відстукав я, щоб дати мені один-два дні, може вдасться виконати задум, що з ним я, як курка з яйцем, носився від якогось часу. Вибігти з камери на те, щоб наперед ключники, а потім військо вистріляли нас як зайців, усе ще буде час.

Думка в мене була інакша. В розмовах з ключниками запитив я, що вони дуже неохоче робили свою службу, найрадше самі повтікали б, куди ноги понесуть. Через Седльце йшов головний шлях з Варшави на схід, тудою евакуювалися уряди, довгими колонами їхали авта й валки втікачів. Увесь час падали бомби, багато ключників потерпіло, або самі були ранені, або хтось з їхніх рідних чи близьких. Якби не те, що військо пильнувало тюрму, а разом і їх самих — давно вони вже наживали б п'ятами. Ці настрої підсичував

я при всякій нагоді, болів над їхніми родинами й доказував, що зовсім непотрібна та "служба для служби". Десь першого чи другого дня війни проголошена була в пресі заява Василя Мудрого, тоді посла до Варшави і заступника маршала сойму, що в цьому конфлікті українці декларують себе по стороні Польщі і будуть битися в рядах польської армії. Я ввесь час покликувався на ту заяву і додав ще з власної фантазії, що мої два брати пішли до війська і вже на фронті. На цій основі домагався я відділити нас від німців, бо можна було лякатися, що з ненависти і з розпукі всіх нас всуміш одного дня помордують. Щоправда не перенесли нас на інше крило в'язниці, але тримали в окремих камерах.

Коли прийшов по мене ключник на другий день — це був старший рангою ключник, т. зв. пшодовнік — я знову почав співати своєї пісні, навіщо сидіти в тюрмі і нам, в'язням, і їм, ключникам. Власне, тепер уже не знати, хто чим в'язнем, чи ми в'язнями тюрми, чи вони в'язнями нашими, цебто жертвами непотрібного вже нікому обов'язку. Ключник жадібно ковтає мої слова, потакує, але, каже, цього ніхто не може зробити, тільки один начальник, а його нема, лежить поранений десь у хаті за містом.

— Хто ж його заступає?

— З комісарів залишився тільки один, начальник господарського відділу.

Якраз у тому відділі я працював.

— Ведіть мене до нього.

— Не можу, не вільно, заборонили.

— Ви не кажіть, в якій справі. Підемо наче б то за якимсь ділом, що відноситься до адміністрації, а там я вже постаюся поговорити про все.

Ключник вагається. Але я тисну і він обіцяє, що під вечір, перед поворотом до камери, підемо.

І справді ключник повів мене туди, коли скінчилася моя праця. Минаємо подвір'я і входимо до фронтового будинку, під яким пороблені протилітунські сховища. Ледве переступили ми поріг сіней — Маги Божа! Неначе земля розступилася під мною і небеса звалилися на голову! В одній тільки секунді моєї свідомості залишився несамовитий грюкіт, потемніло в очах і я stratив притомність.

Довго я так лежав чи коротко, годі сказати, але мабуть не довго, бо коли очунав, ще пил і курява з розвалених стін

Два војки ВВН (Јрослав Б-к, Дідух)

уносилися в повітрі. Я лежав на купі румовища, якимсь чудом опинився на верху, замість на споді. Нічого мені не сталося, тільки потовкло дуже, тяжко підвестися. Блукаю зором сюди й туди, глип — нема стіни від фронту і в мурі великий вилом зробило, вулицю видно. Вулиця пуста. Так ось вона, та воля, тільки руку простягнути!

Збираю всі сили і до вилому. Та не просунув я ще голови, а звідти:

— Стій, бо стріляю!

Прожогом метнувся я назад, сили знову опустили мене, я завалився на купу цегли і вдруге зомлів.

До свідомости привели мене крики і штовханці. Розплющую очі і бачу над собою озброєних ключників, підносять мене, щоб поставити на ноги. З потовчення і приголомшення був я дуже ослаблений — не було вже давньої сили, з'їли десять років тюрми.

Завели мене до сховища в льоху і тут перед моїми очима простелився такий вид. По середині — стіл, на ньому — пляшки з коньяком і з горілкою, чарки. Біля стола сидить похнюплений комісар і кільканадцять ключників, усі з крісами в руках. Мовчать. Мене сперли на мішки з піском і там я поволі приходив до себе. За хвилину прийшов ще один ключник, приніс дашок від шапки і закаблук від чобота — це все, що знайшли з вартового, що супроводжав мене, його розірвало на шматки й присипало румовищем. Як у тій казці, що "осталися тільки ріжки й ніжки".

Мене огорнув одчай. Кричу, що далі триматися в'язничного будинку, це божевілля і самоббивство, не тільки для в'язнів, але й для сторожі, що нас усіх повинні негайно звільнити, а німецьких цивільних в'язнів теж, якщо не мають до них права — вони ще не були засуджені і не належали до тюремної юрисдикції — тоді передати їх військові, в якого руках тепер уся влада в місті.

Ключники пожирають мої слова, переводять очі на комісара. Він важко підвів голову:

— Нічого не можу зробити, не маю права. Мені самому звідси рушитися не вільно, всі ми були б карані за дезерцію. Тільки начальник в'язниці може тут сказати слово, а він поранений. Але я зв'яжуся з ним зараз же і представлю йому справу.

Мене відвели. Але я певний, що саме тоді ключники на-
сиди на комісара, кожен думає про себе, що йому там в'язні
в голові!

Начальник прийшов на другий день вранці. Не дуже
то й ранений він був, коли міг ходити й говорити, мабуть
скористав з нагоди, щоб вирватися з того пекла і здати від-
повідальність на кого іншого.

По коротких пересправах видав наказ звільнити засу-
джених в'язнів.

Хотіли зробити це формальним порядком, та куди тепер
до приписів і параграфів! Поставлено під стіною стіл,
я виписував назвища на задалегідь підписаних начальником
посвідках, а комісар прибивав печатку. Найперше звільняли
в'язнів з коротшими присудами, понижче п'ятнадцяти років,
але в тому поспіху вдалося мені пересунути двох наших
"вічників". Потім ішли торги за кожного в'язня. Хоч і не
мали що з нами зробити, бо тримати нас далі не було ані
глузду ані змоги, а вистріляти так, як це пізніше чинили
большевики, в той час ще не наважувалися, — тяжко було
випускати нас з рук.

На самий кінець прийшла черга на мене. Виписую собі
картку звільнення, підсуваю комісареві під печатку — він
вагається. Вже нікого в тюрмі нема, ключники повідносили
всім посвідки, дехто самий прийшов наниз по картку, ли-
шився я, один і самотній. Там десь на вулиці чекають на
мене товариші.

— Ви маєте двадцять літ...

В Польщі, не враховуючи окремої категорії довічних в'яз-
нів, т. зв. безтермінових, найвищий часовий вимір кари —
п'ятнадцять літ. Мене судили ще за австрійським карним
кодексом і кару смерті замінили на двадцять літ, така була
найвища границя в австрійському карному кодексі.

— Та ж ви звільнили й безтермінових!

— Це було в першому відрусі, потім начальник спам'я-
тався і наказав звільняти тільки до п'ятнадцяти років.

— Що ж це за розум, панове, звільнити всіх в'язнів, тіль-
ки мене одного залишити? Хіба будете для мене одного
службу тримати?

— Треба ще раз запитатися начальника.

Хтось піддає думку, щоб передати мене військовій, шкода
часу панькатися біля одного.

Мороз побіг мені по спині, Бог знає, на кого попаду в війську, застрілять, як собаку, і сліду не стане.

Як можу й умію, стараюся переконати комісаря, щоб випустив мене разом з іншими. Вже й ключники з нетерплячки з ноги на ногу переступають, їм спішно тікати з міста.

В цій дурній ситуації минуло якої пів години. Нарешті й мені прибили печатку.

Вперше після десяти років вдихнув я повітря вольних людей..."

З усіх сторін Польщі стягалися націоналісти до краю. Кожному хотілося побачити своїх рідних після стільки літ терпіння, віддихати повітрям України, жити серед друзів. Багато з них не дійшли до України, вичерпані й знесилені довголітнім перебуванням у тюрмі або захворіли по дорозі, або не мали сили йти досить швидко й відтяли їх большевики. Іти мусіли пішки, продиратися через чужі сторони, звідусіль чигала небезпека, або від розбитих польських відділів, або від недовірчивих большевиків, або від польського населення, що хоч прибите й приголомшене власним горем, не забувало про свою ненависть до українців. Без грошей, без харчів, без одіння, найчастіше у в'язничних "кітлях"⁵⁴⁾ вони все таки йшли, не піддавалися долі, тримали "вухо догори", перед ними стелився новий світ, з якого ще не здавали собі справи, але це був вольний світ, без тюремних мурів і ґрат, а тому мандрувала разом з ними надія і не покидав їх гумор.

В далекій Вильні теж сиділо кілька українських націоналістів, що про себе не знали. Послухаймо, що говорять про свій поворот з Вильни Терен⁵⁵⁾.

⁵⁴⁾ так називався у Польщі тюремний одяг.

⁵⁵⁾ Михайло Терен, засуджений на 8 літ тюрми. Пропав без вісті, залишив по собі багато цікавих матеріалів, з яких деякі використую в цій книзі. В часописі "Новий Шлях" у Вінніпегу з кінця грудня 1954 року йшла серія фейлетонів з його оповіданням про напад на пошту в Городку біля Львова. В редакційній примітці до тих статей заподано, що Михайло Терен правдоподібно загинув при кінці січня 1945 року на Балтійському морі. Їхав він кораблем Вільгельм Густляв, що транспортував евакуйоване цивільне населення з Данцігу й затонув від большевицького підводного човна.

“Після довгої мандрівки по різних польських тюрмах доля закинула мене до Вильни. Лихо хотіло, що туди перенесено за кару начальника тюрми з Равіча, після того, як відбувся мій процес за спробу викрасти з тюрми Степана Бандеру⁵⁶). Можна собі уявити, як дивися він на мене, вважаючи мене винувником своєї неласки.

Та не мав багато часу придумувати над помстою, бо швидко вибухла війна, дня 19 вересня 1939 року прийшли до Вильни большевики і його розстріляли.

Яких два дні передтим звільнили мене з тюрми, разом з іншими в'язнями. В місті йшла вже перестрілка з большевиками, я був там чужий і не мав де подітися. Якимись завулками зайшов я на дільницю Росси, відому з того, що на тамошньому цвинтарі поховано серце Пілсудського. Блукаючи так безцільно натрапив я на якусь добросердечну бабусю, що прийняла мене до себе на квартиру при вулиці Старогородзєнській ч. 8.

Тим часом у місті вже успокоїлося, поляки піддалися і я пішов подивитися, як виглядають большевики. На моє нещастя пізнав мене один з моїх співв'язнів, Ванька Полянський, і віддав у руки большевикам. Цей Ванька був комсомолець, його большевики перекинули через польську границю, поляки спіймали його зараз таки першого дня і засудили за шпигунство. Я ходив разом з ним на прохід, він пробував мене агітувати і ми часто спорили на політичні теми. Тепер він свідчив перед большевиками, що я “контра” і націоналіст.

Большевицькі вояки не знали, що зо мною зробити. Вилаявши мене соковито, хотіли зараз же застрілити. Заступився за мною якийсь лейтенант, він дивно глядів на мене і здавалося мені, що він українець.

— Нельзя, казав він — без суду стріляти, треба відставити його “до часті”.

Повели мене до тієї “часті”. Повно там усякої офіцерні, теж не знали, що почати зо мною. Розпитували про соц-походження, за що сидів і т. д., щось там радили й думали. Я був голодний, як собака, і просив їсти. Принесли мені казанок пшоняної каші з салом, чисто, як козаки в повістях. Втербив я ту кашу і якось світ мені повеселішав, жду, що буде

⁵⁶) Ця справа описана в другій частині цієї книжки.

далі. Боронився я, що нічого злого большевикам не міг зробити, вперше в своєму житті їх сьогодні побачив. Під вечір надокучило їм возитися зо мною, казали забиратися додому, а там, якщо я винуват, розправляться зо мною народні суди.

Вже й не ночував я в Вильні, узяв напрям на південь. Спершу йшлося доволі жваво, а дедалі щораз тяжче, втома насила, брюхо порожне, кишки марша трають. Іду так по тракту, тяжко волікти ноги за собою, добрий шмат дороги залишив за собою, десь незабаром уже й Ліда буде, від Вильни понад сто кілометрів. Почало сутеніти, Пора б спочити і червяка в животі заморити конче треба, нема сили йти, йду ж уже цілу ніч і цілий день, а дорога ще далека.

Аж глянь, при дорозі розташувався якийсь большевицький відділ, вечеряють. Що буде, то буде, а піти до них треба, може дадуть їсти. Дали мені такої самої каші, їм, аж за вухами тріщить.

Надійшов офіцер. Показується, один з тих, що радили над мною в Вильні, пізнав мене скоріше, як я його.

— Ти чого — обляявши мене по-московськи матюками — знову до часті приліз?

— Голодний, товаришу офіцер, їсти просив, далеко йти.

— Принесіть йому ще один "котьолок".

Принесли ще каші, я й ту змолів, подякував і пішов.

Десь між Рожаною і Пружаною чи Пружанами стрівув я українців-кінногчиків. Співали "Запрягайте хлопці коні", гарно так, аж за серце ловило. Спинилися при мені, може з годину говорили про всячину, один з них дав мені свою адресу і срібну монету на пам'ятку.

Тепер уже йшов я по білоруській території. Скрізь по дорозі стояли білоруські застави, дядьки в постолах і личаках, з поржавленими обрізанами, контролювали всі стежки й дороги, вилловлювали всіх стрічних поляків без розбору й саджали в арешт. Цікава річ, білоруси біля Пружан, здається геть-геть поза нашою етнографічною територією, чужо доводять по-українськи.

— Ви хто такі?

— Ми білоруси.

— Та ж ви говорите прекрасно по-українськи!

— Всі в нас так говорять такою мовою, але ми білоруси, українці від нас далеко ще.

Околиця там заселена рідко, інколи й сорок кілометрів пройдеши і хати не стрінеш. Доводилося найчастіше спати під кущем, щастя, що дні трапилися погідні. Пропускали мене без труду, я мав посвідку звільнення з тюрми, а виленські "Лукішки"⁵⁷⁾ в кожному селі були знані, не одному білорусові довелося самому там побувати. Вистерігався я призначатися "до політики", подався за звичайного в'язня, що його поляки засудили за грабіж, розуміється, несправедливо. Отож мене вважали за свого, що потерпів від польської "справедливості".

В одному білоруському селі натрапив я на дуже веселого голову сільради. Провіривши мої папери, каже він мені.

— Дам тобі добру квартиру. Та крий Боже казати там, що ти сидів за грабіж, удавай податкового урядовця, як не потрапиш вигадати щось ліпше. І треба там говорити по-польськи, якщо вмієш.

Завів мене туди стійковий. Стукаю в двері, відкриває мені якась молода жінка. Вітаюся чемно по-польськи, виправдуюся за турбування, іду з-далеку, втомлений, хочу спати, післали мене сюди і т. д. Почувши польську мову, жінка зраділа і попросила мене в хату, там були ще дві жінки — це була мати та її дві доньки — нікого з чоловіків. Батька застрілили білоруси, а зять не вернувся з війни. Жінки втішилися мною, як своїм рідним, нагріли води на купіль, дали чисте білля, принесли одяг, щоб перебратися, заки вичистять і вигладять мій. Ні чути не хотіли, щоб ішов я далі, доки порядно не відпочину і не наберуся свіжих сил. Ходили біля мене так, що й у рідної матері не було б ліпше, але після трьох днів я таки мусів рушати далі в дорогу.

Зайшов я до Берестя. Місто повне жидів, місцевих і втікачів з заходу, на кожному кроці озброєні жидівські стежі. Нічого мені тут робити, треба чимчикувати далі, тимбільше, що запримитив я — лапають тут людей. Зловили й мене. Нічого не помогли документи, всадили на поїзд і везуть кудись на схід. Не дуже пильнували транспорту, можливо йшлося тільки про те, щоб відвезти людей подальше від границі, то ж не було тяжко втекти. Я втік при першій нагоді і почвалав на Володаву.

⁵⁷⁾ Назва тюрми в Вильні, як у Львові Бригідки.

Недалеко Володави чую стріли. Ввесь час ішов я самий, не шукаючи товаришів дороги, хоч чимало людей ішло з різних сторін додому, та самому легше і сховатися і відбрехатися. Отож і тут, почувши стріли, я принишк, треба переждати десь лихо, дідько знає, що це за стріли. Ніби війна вже скінчилася, але суматоха така, що зза кожного куща може вискочити якась нечиста сила, як не поляк, то большевик або партизан.

Виявилось, що йшов ще бій між українськими партизанами, що зорганізувалися самочинно з місцевих селян, і якимсь загубленим польським відділом. Перестрілка йшла здорова і десь близько, я наткнувся на яку двадцятку побитих поляків і кілька кінських трупів, ще теплих, мусіло це бути недавно. Найрадше хотів би я прошмигнути непомітно, але зловила мене партизанська застава. Легко було мені виправдатися, папері мав я на своє назвище, один з партизанів знав його з часописів та й інші партизани знали про ОУН, відомі їм були деякі назвища з процесів.

Зараз за Берестем почалися вже українські села, тут не потрібно вже вдавати з себе злодія. Завважив я теж, що майже нема тріюмфальних брам для червоних "визвольників", а на білоруській землі не минув я ні одного села без тих брам і червоних прапорів.

Так ішов я вже спокійно і без ніяких перешкод аж до містечка Угнова в Галичині. В одному селі біля Угнова мав я товариша з гімназії, Антін Христина називався. Хотів я там перепочити. Христина помер перед кількома роками, але батьки його прийняли мене дуже сердечно, як рідного сина. Ніколи мене на очі не бачили, але чували про мене. Слухаючи моїх оповідань, дядьки похрунькували, а бабусі втирали сльози і благословили мене на дорогу.

З Угнова ходили вже поїзди до Львова. Надоїло мені йти пішки такий світ, пішов я всідати на поїзд. Висівши на станції Львів-Підзамче, стрінув я одну з доньок Ковалюка, бувшого власника різьбарської фірми "Рекорд" у Львові, де я працював до свого арешту, і вона запросила мене до своїх батьків. Ковалюки жили тоді при вулиці Софії Хшановської, трохи нижче будинку української бурси. Було це дня 2 жовтня 1939 року, о годині 8 ввечері. Скінчився один етап моєї мандрівки".

Найбільше в'язнів захопила війна в концентраційному таборі в Березі Каргузькій. Поїзд за поїздом ішов туди, з усіх сторін Галичини й Волині. Кілька таких транспортів відійшло зо Львова, останній з них той, що від нього випадково врятувався я з двадцяткою старших членів ОУН. Дійшов він туди після небезпечних пригод. На станції в Ковлі застав його літунський алярм, поліцисти позамикали вагони й відбігли на поле, — поїзд стояв трохи оподалік головної станції. — націливши на нього кріси й скоростріли. В'язні прожили пів години страху взаперті під бомбами, з ласки Божої скінчилося тільки на самому страху. Не можна було їхати далі, нальот зірвав рейки, якось направили їх і цей поїзд прийшов останній.

З Перемишля та з околиці приїхало величезним транспортом біля дві тисячі людей, а по дорозі додавали все нових. У Судовій Вишні та в Городку підбехтане польське шумовиння хотіло підпалити поїзд, — це був тільки початок війни і поліційна ескорта розіграла натовп.

Береза здавна відома була з того, що туди надсилали поліцистів з найгіршого гатунку людей, самих садистів і катів. Тепер скріплено залогу, позбиравши різних виродків, що тяжко знущалися над в'язнями, побивали їх щохвилини і при кожній нагоді.

— Ти думаєш, приїхав сюди безпечно перебути війну? Ні, брате, ти приїхав сюди здихати, — казали вони, насміхаючись у часі побоїв.

Кілька тисяч людей, не тільки націоналістів, але й різних Богу духа винних громадян перебули там три тижні в повній безнадійності і безнастанньому страху за життя. Кожен день здавався їм уже останнім, крики, лайки й погрози поліцистів створююли невиносну атмосферу, здавалося, краще згинути, як далі терпіти ті знущання.

І нагло, одного ранку, — тиша, хоч маком сій. Вся поліція втекла. Початково тяжко було в те повірити, здавалося, що це засідка, щоб заохотити до втечі і мати

підставу до масакри, ось-ось, може, заторохкотять скоростріли. Але ні, нема нікого.

Несказана радість огорнула всіх. Як стій, усе рухнуло в дорогу. До найближчого головного шляху всі йшли гуртом, а там поділилися, кому куди дорога. Одні на захід, подальше від большевиків, щоб не наздогнали, другі на південь, додому. Почепили білі прапори з полотна на довгі тички, на чолі кожної колони ішов один такий прапороносець, і так голодні, потомлені, нераз обдерті й босі верталися в Україну.

Аж тепер виявилося, яка сила в ОУН. Куди не глянути — скрізь націоналісти. І сліду не стало з великих легальних українських партій. Не тільки ніяк не проявили вони себе в тих тривожних днях, не тільки самі загубилися в тому хаосі, але про них нагло, через одну ніч, усі забули. Хто тільки виявляв якусь ініціативу на місцях, чи то в партизанці, чи в організації міліції, чи для забезпечення місцевого ладу — це були тільки націоналісти. Звідкись узявся їх страшне багато, більше, як усіх інших разом. Вони самотні не втратили голови, тільки вони дбали, щоб українська земля мала український характер і щоб, коли прийде туди окупаційна влада, німецька чи большевицька, заставала на місцях українське населення зорганізоване під своєю власною українською провізориною владою.

Відчинилися тюремні брами і звідти ринули сотні й тисячі готових на все, привиклих до небезпеки, рішених на боротьбу, ідейних і до самозаперечення своїй організації відданих членів ОУН. Тільки ОУН мала і волю і можливість продовжувати політичну працю й вільну боротьбу, тільки її провід і далеко перед війською і після несподіваного її нещасливого для українців тимчасового висліду мав ясний свій плян, що і як далі треба робити.

В ім'я правди треба це ствердити, бо такий був фактичний стан і нічого не може його змінити. Не тому, щоб в ОУН були самі чесні й ідейні люди, а в інших

українських політичних середовищах гуртувалися самі зрадники, запродавці, опортуністи й маловіри. Ні, як у кожній масовій організації, так і в ОУН не бракувало елемента, що був для неї тільки зайвим баластом, а з другого боку багато чесних і насправду патріотичних українців було в інших політичних організаціях. Але вони були пристосовані до легального діяння в мирних умовах життя. Коли заграли гармати, коли прийшов революційний злам — вони не були і не могли бути здатні до дії в твердих умовах жакливої дійсності. Вони ніколи до неї не підготовлялися, хочби й хотіли, не могли б діяти, бо це було чуже для них живло і незрозумілий світ. Тільки ОУН почувалася в ньому, як риба в воді, і тільки вона мала найважливіше — силу.

Бачили це всі. Десятки поважних людей, що до того часу вважали націоналістів або шибайголовами, або легковажними хлопчачками, або мрійниками, а часом і національними шкідниками, що руйнують економічні й культурні основи існування української людності в межах Польщі, тепер голосилися до ОУН як тільки перейшли річку Сян. Ішли щиро, щоб працювати під проводом тої організації, на яку розкрилися їм очі і в яку щойно тепер повірили.

Куди більше йшло таких, що вітрили нову політичну кон'юнктуру й хотіли забезпечити собі місце в нових умовах. Щодо них не було ілюзій — як тільки вітер повіє з іншої сторони, туди наставлять вони свої вітрила. Але там, де на арену виступають маси, придасться кожна одиниця. І хто хоче вести цілий нарід, не може відкидати нікого.

Силу ОУН скоро пізнали й німці. Таємні рапорти йшли догори, збігалися десь у якомусь одному місці, там студіювалися вони, там кнувалися пляни, що на їх наслідки не треба було довго ждати.

8. РОЗДІЛ

ЗАЧИНАЮТЬСЯ ЕМІГРАЦІЙНІ БУДНІ...

“Штабовці” і революційне простолюддя. — В ролі слідчого судді. — Лебідь подвизається. — Сповідь бідолахи. — Біда стукає до дверей. — Равлик і кооператива столярів. — Привозить речі від батьків Рені. — Замість Польщі — Генерал-Губернаторство. — Намови залишитися в Коросні. — Купуємо-продаємо-мінємо. — Експурсія до Мейсца Пястового. — За тютюном до Пршева. — Забирають політв'язнів на відпочинок до Піщан. —

Хоч мав я знайомих серед тих націоналістів, що з усіх сторін напливали до Коросна чи то на постійне, чи тільки переходно, та від більшості з них віяло холодом. Спочатку не міг я того зрозуміти, причина вийшла на яву пізніше, за яких шість місяців. Наразі я сумлінно робив свою роботу, допитував людей, списував протоколи, перекладав їх на німецьку мову. Щовечора заходив на розмови з Сичем, інші “загранічники” ставилися трохи згорда і звисока до всіх нас, що свіжо прийшли з краю, як утікачі й емігранти в світ за очі. Хоч і як прикро про те писати, але це правда, що її поминути не можна. Така постава багато лиха накоїла в дальшому розвиткові подій і чимало людей кинула в обняття опозиції Бандери. Вони вважали себе “штабом” і так їх зрештою всі називали, а ми були собі сіра маса втікачів. Мені здавалося, що може тільки я один перевражливився і так відчував, але пізніше потвердили мені це в розмовах інші, що їм розв'язалися язики і вийшло, що в усіх однакове почуття.

З того часу пам'ятаю одну пригоду. Раз якось підступив до мене Лебедь — ми давніше зовсім не були

знайомі — і так слово по слові запитався, чи не хотів би я заграти ролі слідчого судді. Зловлено одного донощика з польських часів, та він ні до чого не признається. Тримують його в арешті, заповіли, що сьогодні ввечері буде його допитувати слідчий суддя.

Виглядав я справді грізно: в темних рогових окулярах, худий, у шкіряній куртці, не один міг налякатися, ставши перед таким “суддею”.

Прийшов я на умовлене місце і завели мене до однієї хати за містом. Жила там частина січовиків з того відділу, що виконував службу біля Сича й української зв'язкової квартири. Електрики не було, світилася тільки нафтова лямпа, в кімнаті сутінок, атмосфера таємнича і денервуюча, пригадалися давні роки, слідчі кімнати польської поліції. Стіл поставлено під стіною так, щоб світло падало на арештованого, з двох кінців стола стоять вартові січовики, з краю сидить Лебедь, — як асистент слідчого судді.

— Де ж в'язень? — питаюся.

— В арешті, зараз його приведуть.

Показується, що арешт є в пивниці під хатою, сходять туди по драбині в сінях, пивниця темна, без вікон, арештований сидить там уже два дні, нічого не дають йому їсти.

Виводять чи пак витягають його по драбині. Тільки станув — Лебідь тарах його по пиці!

— Тут тобі буде й кінець, як не признаєся до всього.

— Тихо! — кажу, — тут суд, не вільно бити!

Входить молодий чоловік, сухорлявий блондин, років під тридцятку.

— Ви називаєтеся?

— Коз....кий.

— Коз....кий? Назвице мені знайоме. Якийсь Коз....кий, чи не Франц, був свого часу повітовим організатором “Просвіти” в Коломиї. Трохи менший на зріст.

— Це мій брат у первих.

— Ви чим зацікавилися?

— Я теж був організатором “Просвіти”, останніми роками в Турції над Стриєм.

— Вас обвинувачують, що ви були конфідентом польської поліції, доносили на українців, віддавали в польські руки членів ОУН.

Говорю грізно, нема в мене милосердя, не може бути ласки для тих, що гнали в тюрму наших друзів. Лебедь щось підтакує, його лиса труп'яча голова самим виглядом своїм наганяє страх. Цідить слова крізь затиснені зуби. Мовчки стоять січовики з крісами в руках.

На нього впав жаж, краплі поту виступили на чолі. Клянеться, що невинен, хоче падати на коліна. Каже, в житті своєму не знав нікого з ОУН, хіба потому довідався, коли вже його арештували. Сам був наражений на поліційні шикани, як організатор “Просвіт”, ніде не міг довго місця загірті, з повіту в повіт мусів тікати. Куди йому до поліції, він і сам мав її в печінках.

Беру його в огонь перехресних питань, засакуюю з різних сторін. Не сподіваюся, щоб признався, ідеться про те, щоб набрати переконання, винен він чи ні. Жодних доказів на нього нема, поза тим, що один з націоналістів з турчанського повіту вийшов тепер на волю з тюрми і висказався, що його мусів засипати один хіба Коз...ий, ніхто інший не мав на нього підозріння.

Бідолаха висповідався з усього, що коли злого зробив у житті. Тут узяв якийсь завдаток на образи письменників і гетьманів, там знову продав якісь книжки. Всякі дрібниці, от звичайна недоля різних організаторів “Просвіт”, “Соколів” і “Рідних Шкіл”. Собаче життя, щоб тільки не здохнути, з одного боку цькує поліція, з другого інтриги “батьків народу”, все те добре знаю, треба бути святим, щоб не піддатися спокусі тут і там заробити якусь копійку, просто на голе життя.

Після трьох годин такого допиту я певний, що він невинний. Принаймні ані не був платним ані добровільним постійним поліційним донощиком. Може й ляпнув щось колись, у власній обороні, щоб позбутися на-

Поручник Кедюлич з групою вояків ВВН у Коресні 30 вересня 1939.

стирливих поліцистів, але, здавалося мені, не був він здатний на подлу юдину роботу. Це був бідняга, що тяжко боровся за життя, як тисячі інших за польських часів, що їм закритий був шлях до ліпшої долі. Я почував, що справедливість наказує його звільнити і казав його тим часом відвести назад до “арешту”.

— Треба його звільнити — кажу Лебедеві — це не є тип конфідента. Він щонайвище міг говорити про легальне, просвітнє середовище, що в ньому обертався, та й то не з власної волі, більше зо страху й під погрозами.

— Неможливо. Раз ми його арештували, мусимо довести діло до кінця.

— Ліпше пустить його. Налякайте трохи, що ми завжди витягнемо правду, можна його запрягти до якоїсь роботи для реабілітації, але на мою думку в цій справі він невинен.

Не згодився Лебедь. І від того часу мене вже на слідчого суддю не кликав, хоч мав ще якихсь інших підозрілих.

Що зробив з Коз....ким, тоді я не знав. Була думка передати його до німецької поліції за якісь справи, щоб не випускати відразу на волю. Зовсім неждано стрінувся я з ним п'ять літ пізніше в Австрії під швайцарською границею, вже як утікач другий раз. Не знаю, пізнав він мене, чи ні, але я на правду полегшу відчув, побачивши його в живих. Не така то легка справа була в тих роках вирватися з рук Лебеда.

Майже місяць жили ми вже в Коросні. До дверей починала стукати біда. Давали тих трохи харчів у таборі, того було мало й дуже одноманітно, все та сама картопля й горох, трохи цукру, часом м'ясо й сало, решту треба купувати. Грошей у нас нема, що було, те проїли, розійшлося й те, що дістав від Сича.

Прийшли холодні дні, вранці іней щораз більший, а ми — як стояли, так і пішли на еміграцію. С.С. роздобув добрий кусень військового сукна і дав, щоб Реня закрасила його на чорно чи темно-синьо й пошила собі

плац. А ще зими не було, що ж буде, коли справді потиснуть морози.

Обіцяв допомогти Іван Равлик. З ним познайомився я в “Центросоюзі”. В той час щораз якийсь націоналіст виходив з тюрми, тяжко було знайти працю колишнім політичним в’язням. Я сам був якийсь час у такому ж положенні і дуже добре те розумів. От люди почали давати собі раду в той спосіб, що кинулися до торгівлі і дрібного промислу. Хто відкрив крамницю, а хто ремісничий верстат, цей ліпив торбинки для опакування, той крутив мотузки, ще інший ішов на дрібну продукцію. Кооперація представляла собою на ті часи й відносини великий і добре zorganizований ринок збуту, кожен хотів дістатися туди зо своїми виробами і я йшов своїм людям на руку, як міг, хоч не багато від мене залежало. Дехто з них падав, а дехто таки встоявся. Між іншими манила думка закласти бюро реклами, не було такого в українців. Перший виступив з тим Микола Бігун, заложив “Центрорекляму” і по кількох місяцях провалився. На його місце прийшов Роман Шухевич і Володимир Сениця, назвали своє бюро “Фама”, я віддав їм усю рекламу “Центросююза”, це не тільки відразу поставило їх на ноги фінансово, але й дало моральне опертя у відношенні до інших українських та й неукраїнських фірм.

Тоді саме навинувся Равлик. Він zorganizував кооперативу столярів і був там управителем. Столярське діло не легке, величезна конкуренція, але в нас у “Центросоюзі” весь час була якась робота, хоч треба було нею обділити й інших, та все мав я на увазі столярську кооперативу. Мені йшлося про те, щоб підперти націоналістів, яких туди просував Равлик, тим легше це було робити, що я засланявся обов’язком підтримувати в першу чергу кооперативні підприємства. За якийсь час столярам Равлик став не доподобити, хотіли його звідти висадити. Я зразу ж спинив усі роботи. Прийшла до мене делегація і я дав їм зрозуміння, що ми вправді дуже бажаємо їм розвитку, як кожній коопера-

тиві, бо це й нашим обов'язком, та ми не маємо до них довір'я, від коли пішов Равлик, якого ми знаємо, поважаємо й цінимо за діловитість та енергію. Рад-не-рад мусли вони погодитися на Равлика, а щоб його позицію там ще ліпше закріпити, до надзірної ради кооперативи виделегували ми представника "Центросоюза", націоналіста Ясеницького.

З тієї причини тоді я був з Равликом у дуже приятних взаминах. Він походив чи не з Нового Села під Чесановом, якраз через його село проходила нова німецько-большевицька границя. Щораз то з'являвся в Коросні, то знову зникав, одного дня привіз свою дружину, Глинянську з роду, зо Львова. Дивне, як багато людей у тому часі подружилися. Здається, що більша непевність майбутнього, то легше зважитися на цей крок.

Равлик сказав, що він зорганізував перехідні пункти через границю для ОУН. Це дуже важне, бо в нього йшла так звана суха границя, без потреби переходити річку Сян, тому і тяжче її встеретти і легше перейти. В тих перших днях не дуже то й пильнували границі, купи втікачів верталися на захід, взагалі все було якесь пливке й нестабільне, але вже почала діяти ОУН і він частенько самий заїжджав до Львова. Запропонував піти до батьків Рені, подасть їм вістку і принесе нам стільки речей, скільки вдасться перевезти. Зайво казати, як глибоко були ми за те йому вдячні. Він слова дотримав і зайшов до моїх свекрів. Щож, коли вони його не знали і через те не довір'яли. Пішов він до одного з братів Качмарських, щоб його представили, ті теж не дуже очоче бралися за те. Три дні стратив, заки переконав батьків, що можна йому довір'яти, випакував дві величезні валізи нашими хутрами й зимовими речами, все те завіз до Нового Села, перетащив через границю і привіз до Коросна. Нажаль, нас уже там не застав, лишив усе в Сича, дістали ми те аж після кількох місяців.

А німці загосподарювалися. Ще була військова влада, але вже проголошено, що Польща від тепер на-

живається не Польща, тільки “Генераль - Губернеман Полєн” (Генерал-Губернаторство Польщі), а за якийсь час зник і той додаток, залишилося саме “Генерал-Губернаторство”. Столиця буде не в Варшаві, тільки в Кракові, що є давнім німецьким містом. До Коросна заїхали перші цивільні німці, перший уряд, що його відкрили, це був уряд праці.

Мене заохочували, щоб залишитися в Коросні. Недалеко звідти був український острів кільканадцяти сіл, що твердо трималися перед полонізаційним натиском. Звідтіля походив один мені знайомий націоналіст, Феник на прізвище, до війни працював у Промбанку у Львові, а тепер вернувся додому. Якись українці в Коросні залишаться напевно, буде створений Комітет, потрібно людей до праці. Околиця там гарна і здорова, харчами не треба турбуватися, все те він зорганізує з українських сіл.

Радився я Сича. Він сам не знав, як довго ще буде в Коросні. Тільки закінчиться передача влади цивільним урядам, прийдеться йому звідти їхати, мабуть до Кракова. Тим часом незле було б мені десь тут зачепитися, буде ще час їхати кудись далі.

Пішли ми до уряду праці втрійку з Богуном⁵⁸⁾ і ще з одним, вже не пам'ятаю, хто це. Прийняв нас якийсь грубий німачисько в пантофлях і з люлькою в зубах. Він тут покищо самий, шукає тільки приміщення для свого персоналу, уряд буде чинний не скоріше як за два-три тижні. Тоді нам треба навідатися, буде нас потребувати напевно, може ще й більше, коби тільки вміли по-німецьки.

Кинулися ми до дрібної торгівлі. Купували яблука на передмісті й міняли воякам за цигарки. За ті цигарки знову вимінювали яблука до дальшої торгівлі, а крім того для себе яйця, масло та всяку їжу. Все те дрібно-та, вимагало багато труду й біганини, але як жити інакше?

⁵⁸⁾ Тоді адвокатський кандидат, пізніше адвокат. Націоналіст і політичний в'язень, застрілений поляками у Львові в 1943 році. В. Й. П.!

Зачув я на торзі, що тут десь недалеко є місцевість Мейсце Пястове. Я пам'ятав ту назву з “Центросоюза”, там був великий сиротинець, виробляли всякі артистичні шкіряні вироби, портфелі, валізки тощо. А в той час у Коросні дуже бракувало валізок. Люди втікали переважно з наплечниками, щоб зручніше йти. Дехто, переважно політичні в'язні, зовсім нічого не мали. Тепер потроху розжилися, прикупили чи виміняли речей, через границю дещо їм передавали і знову в наплечниках — не було куди речей дівати. Більшість ладилася в дорогу, валізок потрібно конче, а тут викуплено все, що було в міських крамницях, переважно німці, що купували все без розбору, що тільки попало під руки.

Давай, підемо до Мейсца Пястового, може зробимо якийсь “гешефт”. Пройшли ми кілометрів з вісім, нема села, тільки щось неначе двір, неначе санаторія, оточена садом і високим парканом. Це сиротинець. Завідують ним сестри-монахині, раді б щось нам продати, та клята німота викупує все, з рук вихапує, щораз військове авто перед брамою спиняється і нові покупці висідають. Нас не цікавили жіночі торбинки, ні портфелі на гроші ані якісь інші дрібнички, нам ішлося про валізки. Це був на тепер товар “першої потреби”. І вдалося нам ще захопити кілька, досить великих, з твердої сильної фібри, добре викінчених і гарного вигляду. Пов'язав я це мотузками, обвішав себе з-переду і з-заду, як верблюд, по одній в руки і в дорогу!

Оце був добрий торг! Ще того самого дня продали всі з добрим баришем, на сто процент, залишивши собі одну, бо й тої за багато на всю нашу тодішню мізерію. А на другий день Реня присілася на військове авто, щоб ще купити, та вже не було ні одної.

Хтось сказав, що в Словаччині можна купити чудовий тютюн і добрі цигарки в вільному продажу, карток там ще не завели. Та тільки польських грошей там не беруть, треба постаратися про німецькі марки. Якось наміняли ми трохи в вояків і Реня знову присілася на військове авто, що йшло до Пряшева. Звідти вернулася

теж військовим транспортом і хоч не багато привезла на перший раз, все таки пророблено дорогу, здобувся досвід, не без того, щоб і якась копійка не перепала.

Скоро поїхати вдруге не траплялася нагода, не часто вже йшли туди військові транспорти, а коли й ішли, то назад не верталися. Я подивляв свою жінку, як вона це зручно робила, спиняла перше стрічне авто й рідко коли вояки відмовлялися взяти її з собою. Так вона вже й до Сянока їздила поглянути, хто там зо знайомих, привезла звідти якісь беретки й спортові сорочки.

І тоді сталося щось, що рішило про дальшу нашу долю. Що кілька днів відвозили на Словаччину чи кудись далі групи політичних в'язнів. Казали, що ідуть до якоїсь купелевої місцевости на відпочинок. Поїхав Кравців, Лебедь з дружиною, Коросно поволі пустіло, щораз менше знайомих облич. Порадилися ми з Ренею, що просунемо її таким одним транспортом, звідти вона передасть мені записку — я тим часом ще мусів докінчувати свої протоколи — і я пущуся вслід за нею. Може й не взяли б мене туди, та раз уже перепачкувалася жінка, годі її розлучати з чоловіком.

Таким чином попався я до Піщан, хоч ані не сподівався туди їхати, ані не дуже охоче мене туди брали. Добиралися туди самі "свої" люди для означеної цілі і про те я довідався пізніше.

Офіційно це називалося, що ОУН зорганізувала двомісячний відпочинок для тих своїх членів, що піднищили своє здоров'я в тюрмі, набралися ревматизму та всяких інших хворіб, їм справді належався заслужений відпочинок. До того долучилися німці, чи пак німецьке військо, що хотіло наче б то віддячитися за добре прийняття від українського населення. Приділено одного німецького майора, щоб прикривав цілу справу перед словаками і вибрано для тієї цілі Піщани. Справу майстрував Ярій, що мав свою квартиру у Відні при Ляндштрассе-Гавптштрассе, це була водно-

час організаційна домівка ОУН, що в часі Карпатської України та підготовки до польсько-німецької війни бачила чимало цікавих речей.

Під кінець жовтня від'їздив туди останній невеликий транспорт, усього кілька душ, між ними Володимир Янів з дружиною і я. Коросно вже ліквідувалося зовсім, Барановський зо своїм оточенням вернувся до Німеччини, Сич з С. С. вибрався до Кракова, а таборі віяло пусткою, сум стелився по вулицях...

Відвезено нас автом до залізничної станції в Пряшеві, того самого вечора всіли ми на поїзд і вранці приїхали до Піщан.

9. РОЗДІЛ

НА ВІДПОЧИНКУ В ПІЩАНАХ

Готель "Рояль". — Провідна кліка і таємні конвен-
тиклі. — Приїзди Ярого, Шухевича й Бандери. — Моя
позиція здалеку. — Наука німецької мови. — Чуда пі-
щанських купелів. — Большевицькі впливи. — Стрічі
зо словаками. — Приїзд ген. Капустянського. — Листо-
падова панахида на горі. — Мовчанка Ярослава Бара-
новського. Організується опозиція. — Покидаємо Пі-
щани. —

Нас розташували в розкішному готелі "Рояль",
другому з черги по величині. З будови він не дуже мо-
дерний, у готелевому стилі з-перед першої світової вій-
ни, але всередині влаштований люксово, пристосо-
ваний до міжнародньої публіки багатіїв, що з'їздилися
сюди з цілого світа, трохи, щоб весело провести час на
дозвіллі, а трохи, щоб лікувати ревматизм.

Цілі два поверхи зайняли ми там, по двох у кімна-
ті, з першорядною обслугою. Я запитував себе, скільки
мусіли б ми денно платити, якби приїхали туди при-
вотно на лікування?

Зараз після нашого приїзду подали нам снідати
в спільній залі. Там привітав нас німецький майор
і представив керівника нашої групи для внутрішніх
справ, був ним Богдан Кравців, що прибрав собі псев-
до д-р Кичерський. Кожен там був записаний під якимсь
фіктивним назвищем, мене назвали Зінченко, чомусь
я дуже того псевда не злюбив.

Реня була вже там більше як тиждень і від неї до-
відався я, що якась дивна атмосфера в готелі панує, не
відчувається товариського відношення в відпочинковій
оселі, але заведено неначе казарму в готелі. Є групка

“провідників”, що безнастанно щось радять, до них приїжджав кілька разів Ярій з Романом Шухевичем, а також Іван Габрусевич з Відня, якого тут називають Джоном. Один раз був Славко Барановський. Цілі ночі проводять вони на тасмних конференціях. Звичайна маса колишніх в'язнів зв'язана різними приписами, означеними годинами, нудиться і дехто нарікає вже, чого його сюди привезли. Ярій їй дуже не сподобався, була настільки необережна, що явно про те висказалася, тоді Роман Шухевич ціле одне пополудне переконував її, який то розумний “сотник Ярій”, яка він вартісна людина і скільки він заслужився для української справи.

Швидко я спостеріг, що діється там щось, не призначене ані для моїх вух ані очей. Хоч я рахувався націоналістом не гіршої масти від інших, був давнім членом УВО, а потім ОУН, уже за собою мав більше, як не один з них міг пережити в цілому своему житті, — мене ніколи не кликали на ніякі засідання, збори й наради, навіть якщо йшлося не про справи політичні, тільки про зовсім буденні, з нашого життя, наприклад які зайняття винайти для хлопців і як розложити на те час, які товариські розваги придумати тощо. Я довідувався про те нарівні з іншими хлопцями, нам подавали до відома готові вже, вирішені речі. Був сформований провід, хто туди належав, я не знав та й не дуже тим цікавився, бачив тільки, що часто з собою перебувають Кравців, Лебедь, Зиновій Матла, постійно вже сидів Джон Габрусевич і зчаста заїжджав Шухевич. На короткій час приїхав Бандера, потім кудись зник.

З простої цікавості підступив я раз до Кравцева, чому це так мене збоку тримають. Кравцева знав я найліпше з усіх, ще з давних студентських часів, коли ми організували у Львові найперше “Групу Української Націоналістичної Молоді”, а пізніше “Союз Української Націоналістичної Молоді”. Разом з ним виступав я в спільному процесі, разом ми сиділи в Бригідках. А потім, коли він редагував націоналістичні тижневики у Львові, що під натиском польської цензури щораз му-

сіли міняти свою назву, я старався підтримати його, і оголошення “Центросоюза” в “Голосі Нації” та в пізнішому “Голосі” завжди були ліпше оплачувані, як в інших часописах. Досить часто заходив я туди, навіть дописував до них. Вже перед самою війною знову стрінулися ми в Бригідках. Ввесь час жили ми доволі близько і спочатку я прикро відчував, що ось мій товариш з давних років тепер мене неначе цурається. Хоч до таких справ, як людська приязнь, ставився я філософічно, все таки цілком елімінувати їх зо сфери людських взаємин не можна.

Мені здавалося, що тепер, коли Кравців став неначе начальником такої великої групи людей, може згорда дивиться на інших, бо відома річ, що “*honores mutant mores, sed raro in meliores*”⁵⁹). Не приходило мені тоді на гадку, що можуть до того бути якісь політичні причини.

Спересердя я досить різко поставив справу, за кого мене тут уважають і яка моя позиція на тому нашому ґрунті. Кравців зам’явся, видно було, не дуже йому приємно про те говорити, ніяково робив невиразні натяки, що супроти мене є якісь застереження, але це мине, от на днях приїде Джон і все те виясниться.

Здивувався я в душі, ніяк не міг здогадатися, про що йдеться. Але, як то кажуть, коли тобі не в лад, то я зо своїм назад. Коли ви маєте якісь “застереження”, майте собі здорові, бо не бути тому, щоб ходив я оправдуватися і впрошуватися до людей, що ще в коротких штанях та бігали, коли я вже стояв у вирі революційної акції.

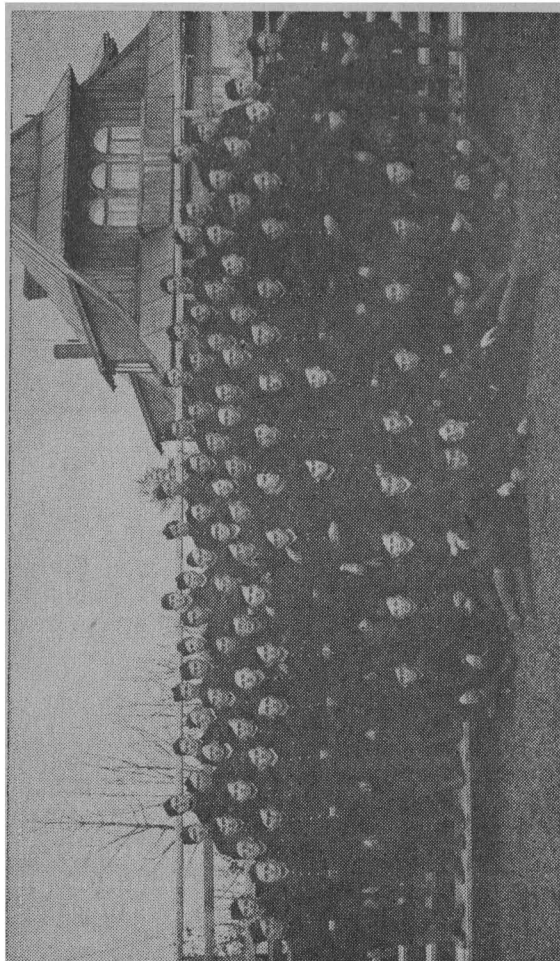
Не знав я, що підготовляється великий конфлікт в ОУН, що завчасу пересівають людей, хто правдоподібно по якому боці барикади стане, і що вже тоді определено мене як прихильника існуючого Проводу Українських Націоналістів, мабуть на тій підставі, що я стояв у добрих відносинах з Сичем.

⁵⁹) честі міняють вдачу, та рідко на ліпшу, (латинська приповідка)

Мені дали завдання — навчати німецької мови початківців, щодня вранці одна година. Була це мішанина людей усякої освіти, від напівграмотних до студентів, годі знайти якусь середню лінію для всіх. Хтось мав підручник до науки німецької мови методом Берліца і того трималися ми до кінця. Чогось таки навчилися, бо хотіли вчитися дуже і добре до науки прикладалися.

Відбувши свою ранню лекцію, увесь час мав я вільний і навіть не було що з ним зробити. Тільки, щоб їсти не спізнитися, бо їли ми спільно в означений час. Снідання о 8 годині, обід о 12, підвечірок о 4 і вечера о 6.30, — хто спізнився, лишався голодний. Це спільне харчування робило на мене доволі дивне враження. Велика більшість перший раз у своєму житті була в такому готелі. Понаставляли перед нас усякої застави більше, як харчів, тарілки й тарілочки, ложки й ложочки, мисочки, всякі ножі до різної страви, якісь збаночки, багато не знали, що з тим робити і як до того братися. Все сиділо мовчки і серед тої мовчанки дивно вражав дзенькіт ножів і виделок об тарілки, чулася в ньому несмілість і ніяковість. Увесь час вешталися кельнери, їх було багато, бо купелевий сезон скінчився, гості роз'їхалися, другі не приїжджали, на перешкоді стояла війна.

Піщани — славно на цілий світ купелева місцевість, головним чином лікують тут ревматизм. Переказ говорить, що перед кількома сотнями літ проходив туди якийсь монах. Зморений довгою дорогою сів спочити під деревом і відкрив джерело з гарячою водою. Купіль у цьому джерелі забирала втому з ніг. Потім зачали туди приїздити ревматики й усякі каліки, були якісь випадки чудесного оздоровлення, все те записане в курортному музеї. Кажуть, купався там і Наполеон. Джерела з сірчаною водою б'ють скрізь, найбільше на великому острові, облитому двома рукавами річки Вар. Веде туди гарний модерний міст, при вході різьба сим-

**Остання група ВВН у Закопаному перед демобілізацією. Посередніні — ко-
мандир, поручник Петро Фігура.**

волізує лічничу силу купелів, — вилікувана від ревматизму людина ломить свої милиці.

Для медичної опіки прислали нам лікаря українця з Відня. Він не мав права приписувати купелів, для тої цілі приходив нам з допомогою місцевий лікар-українець, д-р Рихло, родом галичанин⁶⁰⁾, а потім увесь час жив на Закарпатті, після малярської окупації поселився в Піщанах. Він був самотній українець у місті, дуже втішився нашим приїздом, принаймні мав з ким поговорити рідною мовою. Розказував цікаві речі з історії купелів, це справді цілющі води, він знав випадок, коли привезли якогось багатиря висохлого на скипку і спаралізованого так, що мусіли його зносити до купелів, а після цілорічного лікування він зовсім віджив.

Зайво казати, що ми з Ренею теж скористали з тої нагоди. В тюрмі я набавився такого ревматизму, що інколи цілими ночами не міг спати, а вранці руки як колоди лежали, ніяк ними воружити. Після двомісячних купелів — як рукою відняло.

Найперше купалися в басейні сіркової води, не так сама вода, як сіркова пара, що уносилася над нею, ма-ла помагати. Потім клали нас на талчани й ліпили гарячим болотом ті місця, де дошкулював ревматизм. Болото витягали відрами з глибоких криниць і міряли температуру термометром, щоб зачинати від середньої гарячі і кожного дня її потроху підносити, коли вже тіло привикло. Обліпили так вас болотом, обвинули в повивало, як мумію, на серце поклали колісце з рурки, крізь яку пробігала холодна вода і так ви лежали та вигрівалися в тому болоті якої пів години або й довше кожного дня.

Завше мені ввижалося, що купелі це витребеньки багатих людей, що не мають куди подіти грошей. В Піщанах, де я та ще кілька десятків політичних в'язнів позбулися ревматизму, дехто на все життя, свою думку змінив.

⁶⁰⁾ За часів гетьманської влади в Києві 1918 року — секретар Міністерства Здорovia.

Навколо готелю простягався чудовий природній парк для проходів. Теж гарні проходи були в околицю здовж річки Вагу і на гору по другій стороні, туди ми часто ходили. Бо й не було нічого іншого до діла. Книжок не було, от деś одну-дві хтось привіз з собою, можна було купувати німецькі часописи, та я був голий, як турецький святий, а в других просити — соромно.

Словаки в місті дуже цікавилися, що це за люди в готель приїхали, мало в місті показуються, з ніким не пристають. Нам майже забороняли говорити зо словаками, казали, багато серед них комуністів, небезпечно, можна проговоритися.

Це, здається, була правда. Комуністичний елемент був там сильний і вигравав на свіжо розбуджених національних амбіціях словаків. Їх дуже боліла залежність від німців, що почувалися там і велися, як у себе вдома. Та й німецька меншина підносила голову, організована в націонал-соціалістичну партію внутрі і як національно - автономна одиниця назовні. На час війни з Польщею була умова вільного транзиту для війська і тудою сунули німецькі дивізії на південній фронт у Польщі. Війна вже скінчилася, військо перемаршувало назад у Німеччину, тільки тут і там ще якусь німецьку уніформу можна було побачити, а це дразнило і це зручно використовували большевики.

Загравали вони теж і на соціалній струні. За австрійських часів Словаччина належала до малярської корони св. Степана, маляри використовували її економічно, як і Карпатську Україну. Словаки нарід бідний, у Галичині знали їх як “горшкодраїв” і “валашайників”, вони вешталися скрізь, дротували побиті глиняні горшки, чистили кнурів і биків. Відносини багато на краще змінилися в часах Чесько-словацької Республіки, хоч словаки жалілися, і не без підстави, що централістична політика Праги ставить їм перепони. Коли ми заїхали в цю гірську країну, на кожному кроці бачили сліди добробуту, куди там рівнятися до неї Польщі, хоч ця остання з природи багато краще вивінувана.

Та ніколи й ніде не є так добре, щоб люди не хотіли ще ліпшого. А комуністи майстри в тому, щоб підсичувати незадоволення. Їхня агітація не лишалася без впливу на словаків, пам'ятаю віршик, що його розписували по мурах і парканах⁶¹⁾ :

Хотіли ви мати Тісу⁶²⁾
Мате пражну місу,
Треба було хтіти Сталіна,
Була би у вас сланіна.

Та й з іншої ще причини хлопці трималися осторонь від словаків. Не один не мав у що порядно зодягнутися, скинув з себе в'язничну "кітлю" на те, щоб одягнути якийсь старий чеський днострій, перефарбований на зелено. Наш нарід, хоч і бідний, та гордий і не любить ходити туди, де можуть висмівати його вбогість. Відчував це і я з Ренею, ходили ми в плохеньких одягах і не дуже в нас був розгін нав'язувати знайомства. Все ж таки познайомилися ми з одною родиною, Манас називалася, мати й дві дочки. Дуже добрі люди, запрошували нас до себе, напихали їдою й усякими ласощами. Старша дочка, Марія, рахувалася одною з кращих кравчинь, щось там шила й переробляла моїй жінці, грошей не хотіла брати — та й не мали ми їх — а коли вже від'їжджали ми з Піщан, розплакалася, як за рідними своїми, і купила Рені на дорогу теплі черевики.

Через неї ввійшли ми в знайомство з однією полькою з Кракова, що вийшла заміж за словака, чоловік її, Касаніцький, був директором одного з місцевих банків. Дуже добрячий був сердега, весь час потішав свою жінку, що плакала за Польщею. Це знайомство нам пізніше придалося.

Приїхав до нас генерал Капустянський, перший раз я тоді його побачив. Дав доповідь про німецьку воєнну кампанію в Польщі, надзвичайно цікаво говорив, доповідач з нього першорядний, всі слухали з залептаним від-

⁶¹⁾ подаю в трохи зукраїнщеній формі.

⁶²⁾ натяк на о. д-ра Тіса, першого й останнього президента Словаччини.

дихом. Здавалося мені, що його теж обминають, часто самотній проходжувався він по коридорі.

На Першого Листопада відбули ми невелику академію власними силами. Реня деклямувала там вірш Бажана, співав заїмпровізований хор, була якась гуртова рецитація витримана в дуже натягнутому революційному патосі, що бринів нещиро на тлі люксового готелю в курорті. Після того казали нам відбути марш на гору за містом, де о. Любомир Сивенький відправив панахиду і проводив молитву.

Трохи гумору в те, по суті нудне, життя вносив о. Сивенький. Часто до нас навідувався і різні цікаві вістки приносив, що діється серед нашої “аристократії”. За його сміхом скривався жаль, дуже тужив він за своєю дружиною, що залишилася під большевиками. Все мав надію, що хлопці переправлять її через границю.

А потім записували, куди хто хоче їхати, чи вертатися до Генерал-Губернаторства, чи далі, до Німеччини. Обоє ми записалися до виїзду в Німеччину, раз уже рушили в світ, треба його побачити.

За винятком знайомих мені хлопців, що з них списував я протоколи в Коросні, майже з ніким я не говорив. Вони добре до мене ставилися, знали мене з Коросна, тепер я вчив їх німецької мови, але вони нічого не знали і не розуміли з того, що діється в Піщанах, так само, як і я. А підготовлялися там речі важкі в своїх наслідках — це обдумувався й організаційно підготовлявся пізніший виступ Бандери і товаришів для перехоплення влади в ОУН. Мусів знати про те Ярослав Барановський, він декілька разів показувався там, все ще був він Секретарем ПУН, — та ні словом мені про те не сказав, тримався здалеку від мене, як усі інші. Спочатку мене це вражало, так зовсім збоку стояти, а потім я привик і навіть зручніше почував себе, бо не цікавилися мною і дали мені спокій.

Барановському я не дивувався. Він міг мати до мене жаль, якщо йому донесли свого часу один мій

висказ. Коли я вийшов з тюрми вліті 1936 року, прийшов до мене на зв'язок Микола Бігун і сконтакував з тодішнім Провідником Крайової Екзекутиви ОУН на ЗУЗ, Левом Ребетом. Ребета я ані з назвища не знав і вперше тоді на очі побачив. Мали ми з ним довгу розмову кілька годин на Вулецькій Горі і я більш як критично висказувався про політику тодішньої Крайової Екзекутиви, просто сказав, що з такими людьми нічого не хочу мати до діла. Авже ж, Ребет тоді свого становища боронив, та й не свого власного, але й цілої тодішньої офіційної лінії ОУН у Польщі. Тепер, коли минуло вже майже двадцять літ від того часу і коли читаю статті Ребета в "Сучасній Україні" або в "Українському Самостійникові", неначе далекий відгомін нашої дискусії доходить до моєї свідомости, в не одному він круто змінив свої погляди. Ребет запропонував стрічу з Барановським по чеській стороні, на оборозі коло Лавочного. Я дуже був сердитий тоді і сказав Ребетові, що така сама дорога Барановському до мене, як від мене до нього і коли він хоче зо мною стрінутися, нехай приїде до Львова. Можливо, що Барановський про те довідався і вважав мене за такого самого, як усіх інших, що напосілися на нього. Одначе з ними говорив він часто.

Якби мені хоч словом сказав тоді хто, про що йде справа, я певний, що не одного з низовиків потягнув би за собою, а щонайменше зачав би організувати спротив диверсійній акції в ОУН уже тоді, а не пів року пізніше, коли вже тяжко було боротися⁶³).

З другої сторони, трудно сказати мені тепер, яка була б моя постава, якби опозиція Бандери пробувала тоді притягнути мене до себе. В кожного з членів ОУН, що перебував у краю і через те більше або менше на-

⁶³) Тим я не хочу сказати, що одна особа, в тому випадку я, відвернув би біг історії і не допустив до диверсії. Я мав на думці потребу уприлюднити завчасу диверсантську гру і таким чином викликати реакцію на неї серед низового членства ще в час, коли провідники диверсії не встигли її опанувати.

ражений був на небезпеки, на дні серця таїлась якась неохота до людей, що сиділи за безпечним кордоном. Мимоволі всі були пов'язані солідарністю спільного почуття небезпеки і хочби які були різниці в поглядах на практичні чи навіть програмові справи, на тому тлі завжди можливий був спільний фронт. Можливо, що не рішився б на одвертий виступ проти ПУН — все ж таки я добре знав і поважав таких людей, як Сич або Сенік-Грибівський — та хто зна, чи не попав би я в душевне роздвоєння — а були такі люди пізніше — і станув би на відстороні. Ці спроби, під впливом Романа Шухевича, прийшли аж у Кракові за пів року, — тоді вже було запізно.

В Піщанах зібралось багато націоналістів, що відграли пізніше поважну роль в опозиції Бандери і залишилися при ньому на постійне чи на довший час. Крім згаданих уже Богдана Кравцева, Івана Габрусевича, Миколи Лебеда, Володимира Янова і Зиновія Матли, були там ще, наскільки собі добре пригадую: Микола Лемик засуджений за атентат на советський консулят у Львові 1933 року, Іван Клімів-Легенда, пізніший бандерівський Провідник Крайової Екзекутиви у Львові, Василь Охримович, розстріляний більшовиками в 1954 році, Федак, Солонинка, Борис Левицький, що пізніше перейшов еволюцію до соціалізму, Гриць Барабаш з Конюхова біля Стрия та інші, що їх або не знав я зовсім, або вже позабував. Щоб не казати, в тому часі це були добрі націоналісти, що мали вже за собою по кілька років революційної боротьби, перейшли гарт у поліційних переслідуваннях і в тюрмах. Це була молода гвардія, що на неї можна було спертися, в неї була рішучість і відвага, за нею був величезний арут молодости й ідеалізму. Яким інакшим шляхом пішов би не тільки самий націоналістичний рух в Україні, але й уся українська визвольна боротьба, вся українська політика, якби не розкрилася пропасть поміж рідними братами і якби тієї пропасти ревно не поглиблювали б чужі руки!

Настала зима й кінчався наш побут у Піщанах. Найперше забрали тих, що верталися до Генерал-Губернаторства. Для них відкрито курси в Карпатах. Одні — до перевишколу для підпільної роботи і повороту до краю, другі — для зорганізування української поліції, щоб нею обсадити поліційні станиці на етнографічних українських землях у Генерал-Губернаторстві. Накінець лишилися ті, що мали їхати в Німеччину.

Одного пополудня навантажили нас на авто й повезли до Австрії. Падав пухнастий сніг, не видно було, куди ідемо. В Братиславі переїхали через Дунай, словаки нас цілком не перевіряли, зрештою для безпеки їхав з нами німецький майор.

Було вже добре з півночі, коли заїхали ми на якийсь подвір'я, загороджене високим муром.

(Кінець першої частини)

ПРАЦІ ТОГО САМОГО АВТОРА

(під власним або прибраним назвищем — Богдана Михайлюка)

I. Дрібні брошури:

- A. В серії “За що ми боремося? — Бібліотека Українського Націоналіста”:
1. Шануймо наше минуле, але не засмічуймо традиції, 1947
 2. Природа українського націоналізму, 1947
 3. Пояснення до Програми Організації Українських Націоналістів, 1947
 4. Міжнародне політичне положення та українська справа, 1948
 5. Організація Українських Націоналістів і Українська Національна Рада, 1948
- Б. В серії “Політична Бібліотека Українського Націоналіста”:
1. Що таке політична еміграція і в чому її значення? 1953
 2. Які небезпеки грозять українській політичній еміграції і як з ним бореться ОУН? 1953
 3. ОУН — сумління нації, 1953
 4. Підривна робота большевиків у Канаді, 1953
 5. Перший листопад і український націоналізм, 1953

II. Публіцистика:

1. Справа Ярослава Барановського — Макара, Краків 1940
2. Сьогодні й завтра — думки націоналіста, Вінніпег 1950
3. Варшавський Договір у світлі націоналістичної критики, 1950
4. Бунт Бандери, На чужині 1950
5. Під знаком тривожного майбутнього — думки націоналіста, Чикаго 1951

III. Праці в збірниках і періодиках:

1. La controverse sur l'Ukraine, (“Revue Politique et Parlementaire”, Paris October 1952
2. Винниченко — чи Петлюра? (“Розбудова Держави”, кварталник “Зарева”, чч. 2 і 3 за 1953)
3. Бойові дії ОУН на Західньо-Українських Землях у першому десятилітті її існування, (Збірник “Організації Українських Націоналістів 1929 - 1954”, На чужині 1955)
4. Уривки з праці п. н. “Микола Міхновський — батько модерного українського націоналізму”:
 - а) Конституція України в проєкті “Української Народної Партії”, (“Самостійна Україна” чч. 9 - 12 за 1957 рік)
 - б) Військова діяльність Миколи Міхновського, (“Самостійна Україна”, ч. 1 - 2 за січень - лютий 1958 року)
 - в) Микола Міхновський і вибори до IV Думи, (“Самостійна Україна”, ч. 3 - 5 за березень - травень 1958 року)

VI. Мемуаристика:

1. Дух, що тіло рве до бою... (Юліян Головінський, Крайовий Командант УВО), Вінніпег 1951
2. Дрижить підземний гук, (спогади з 1930 і 1931 років у Галичині), Париж - Вінніпег 1953
3. На порозі невідомого, спогади з 1945 року, Париж 1955

V. Розповіді:

1. В яскині лева — українець у польському підпіллі, на підставі записок і матеріялів Тадея Гордона, Торонто 1958
2. За чужу справу, розповідь Михайла Козія з села Богданівка, повіт Скалат, його пригоди в большевицькому полоні й у польській армії генерала Андерса, Париж 1958
3. Говорить Підгір'я, розповідь Володимира Мокловича, колишнього бойового референта Окружної Команди УВО в Станиславові, Чикаго 1958.

VI. Інші праці:

1. Устрій ОУН — порівняльна студія, Буенос Айрес — Вінніпег 1952
2. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття, популярний нарис, Париж - Вінніпег 1952
3. У тристаріччя Переяславського Договору (1654 - 1954), Торонто 1954

VII. Переклади:

Арнольд Тойнбі: Світ і Захід, ("Українське Слово", Париж, чч. 698 - 708 за 1955 рік)

VIII. Готове до друку:

1. Перед походом на схід, (спогади й матеріяли до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939 - 1941 роках), Частина II, III і IV
2. Голос з підпілля (розповідь Кривоноса)

